

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання
історичних дисциплін

Кравцов Сергій Сергійович

**ЧЕЧЕНО-РОСІЙСЬКИЙ КОНФЛІКТ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ І
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЧЕЧЕНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
В КОНТЕКСТІ ПЕРШОЇ ЧЕЧЕНСЬКОЇ ВІЙНИ 1994 – 1996 РОКІВ**

Спеціальність: 014.03 Середня освіта (історія)

Галузь знань: 01. Освіта

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник
_____ О. В. Михайличенко,
доктор педагогічних наук,
професор
« ____ » _____ 20__ року
Виконавець
_____ Кравцов С.С.
« ____ » _____ 20__ року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
РОЗДІЛ 2.СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ЧЕЧЕНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	12
2.1.Суспільно-політичне становище Чечні у передвоєнний період.....	12
2.2.Повсякденний уклад життя республіки у період воєнного конфлікту...	16
РОЗДІЛ 3.ВОЄННА КАМΠΑНІЯ ПЕРШОЇ ЧЕЧЕНСЬКОЇ ВІЙНИ У 1994 – 1996 РОКІВ.....	24
3.1.Передумови початку воєнного конфлікту.....	24
3.2.Воєнна кампанія кінця 1994 – середини 1996 року.....	38
3.3.Миротворчі ініціативи та діяльність гуманітарних організацій по закінченню збройного конфлікту.....	56
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	64

ВСТУП

Актуальність теми. З початком 1990-х років для керівництва РФ (Російська Федерація) «Чеченське питання» стало наріжним каменем у зовнішній та внутрішній політиці, і залишається актуальним до сьогоднішнього дня.

За територіальними рамками Чеченська республіка займає незначні території, незважаючи на це, «чеченське питання» проходить наскрізним мотивом російської внутрішньої політики, оскільки це питання залишається маркером впливу РФ і на зовнішньополітичній арені.

Залишається відкритим питанням врегулювання відносин РФ та Чечні у максимально вигідних для обох сторін умовах, тому що засилля терористичних організацій та злочинних угруповань, що зародилися на хвилях воєнних кампаній, загрожує обом сторонам конфлікту. На даний час питання цілісності та актуальності федерації, як правового суб'єкта, розглядається через призму врегулювання російсько-чеченських відносин.

Кризові явища на території Чеченської Республіки отримали статус масштабного регіонального збройного конфлікту, та пройшли всі стадії розвитку від внутрішнього загострення, з поступовою політизацією конфлікту, та перехід до силового розподілу території, із залученням на кінцевому етапі зовнішніх сил.

Загалом, якщо розглядати причини даних подій у Чечні, то початок цього вбачається у зародженні національно-визвольних ідей у республіці. Шляхи формування національного опору загарбницьким ідеям Росії, не прийняття ідей підпорядкування іншій державі. Свого часу деякі гірські чеченські селища не визнали радянської влади. Ці події вплинули на процес інтеграції чеченського народу до складу Росії.

У науковій думці останнього періоду провідною думкою виступає розгляд російсько-чеченських взаємовідносин крізь призму конфліктологічних теорій, розглядаються уставлені конфліктні мотиви у суспільстві. Нажаль, стан «замороженого» конфлікту робить конфліктність відносин нормальним станом

для населення. Значний вплив на маси знаходиться під впливом федеральних органів влади і управління, включаючи керівництво Чеченської Республіки. Чеченський конфлікт – глобальна проблема не тільки Росії, але і всього світового співтовариства.

Територія ЧР (Чеченська Республіка), з її конфліктними ситуаціями, стала своєрідним плацдармом для потужного розвитку міжнародного тероризму. Нажаль, цьому сприяли ті факти, що у Чеченській республіці є відсутність конституційної складової, поширення терористичної складової у провладних структурах, моральне зубожіння населення, відсутність структурування влади.

У даний час конфліктні ситуації на території Чечні посприяли швидкому розвитку міжнародних терористичних організацій. Тому дослідження цього питання дає змогу проаналізувати методи та форми «війни у горах», та розглянути проблематику міжнародного тероризму.

Об'єкт дослідження: внутрішня політика РФ по відношенню до включених у її склад республік.

Предмет дослідження: російсько-чеченська військова кампанія 1994 – 1996 років та суспільно-політичне життя населення Чечні у цей період.

Мета дослідження: на основі комплексного аналізу, узагальнення і критичного переосмислення всіх доступних матеріалів і джерел проаналізувати чечено-російський конфлікт та суспільно-політичне життя чеченського населення у цьому контексті.

Завдання:

- дослідити джерельну базу та історіографію проблеми;
- охарактеризувати суспільно-політичне життя Чеченської республіки у період Першої чеченської війни 1994 – 1996 років;
- проаналізувати миротворчі заходи та гуманітарні ініціативи після закінчення конфлікту;
- визначити основні риси воєнної кампанії російсько-чеченської війни у 1994 – 1996 роках.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця 1994 р. до середини 1996 р. Нижня межа визначається кінцем 1994-го року, початок чечено-російського конфлікту. Верхня межа – середина 1996-го року, кінець збройного конфлікту та підписання угоди про перемир'я.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Чеченської Республіки.

Методологічною основою роботи є використання загально-логічних методів аналізу і синтезу, узагальнення, поєднання історичного та логічного аналізу. Із методів, що є загальнозначущими для історичного пізнання задіяні також проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, структурно-системний, які дозволили проаналізувати воєнну кампанію першої російсько-чеченської війни 1994 – 1996 рр. та суспільно-політичний уклад населення Чечні у цей період.

Практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що її основний матеріал та результати можуть бути використані та застосовані вчителями історії на уроках Всесвітньої історії у школі, при вивченні історії національно-визвольного руху у різних країнах, а також при вивченні політології у вищих навчальних закладах гуманітарного профілю.

Апробація результатів дослідження роботи були оприлюднені та опубліковані у збірнику наукових праць IV Міжнародної наукової конференції «Історикокраєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (28 – 29 листопада 2019 року) та у збірнику наукових праць VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (24 – 25 березня 2020).

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи складає 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Після того, як Радянський Союз (СРСР) припинив своє існування, розпочалася нова епоха міжнаціональних та етносоціальних конфліктів, які були пов'язані з утвердженням Російської Федерації як країни наступниці СРСР.

Більшість аналітиків класифікують конфлікти на просторах колишнього СРСР як етнічні. Але, насправді, на початку XXI ст., можна говорити, що на будь-які етнічні сутички починає впливати міжнародна, економічна та макроекономічна, політична, складова.

Міжнародно-правова відповідальність індивідів за воєнні злочини і злочини проти людства визначається, зазвичай, національним законодавством держави та її громадян, проти яких були спрямовані злочини. В особливих випадках можуть накладатися міжнародні контрибуції.

Слід відзначити, що проблемам конфлікту в Чечні присвячені спеціальні дослідження Д. Д. Гакаєва [20], В. В. Амелина [7], В. А. Тишкова [59]. Зокрема, цікаву інформацію можна почерпнути від В. Крючкова, члена Державного комітету з надзвичайних ситуацій (ДКНС). Він зазначає: «За десять років, з 1991 по 2001, в конфліктах на пострадянському просторі загинуло більш ніж 750 тис. представників різних країн. Близько 3 мільйони людей було поранено. 12 мільйонів громадян колишнього СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік) стали біженцями, залишивши назавжди своє житло та майно.

У праці авторів В. А. Печенева [51], В. І. Коцура [38], В. М. Зам'ятіна [32] надається інформація про наслідки Чеченської війни для Росії. Автори досліджують зміни в політичній системі країни, в її військовій організації, міжетнічних відносинах та зовнішній політиці, причиною або каталізатором яких став конфлікт на Північному Кавказі.

В юридичній літературі детальну класифікацію тероризму пропонують В. И. Замковой [31], та А. Х. Абашидзе [2]. Вони виділяють різні варіанти терору: революційний та контрреволюційний, фізичний та духовний.

Основну джерельну базу дослідження складають: указ президента Російської Федерації від 23 вересня 1999 р. «Про заходи щодо підвищення ефективності контртерористичних операцій на території Північно-Кавказького регіону Російської Федерації» [62], указ президента Російської Федерації від 20 листопада 1994 р. «Про заходи з відновлення конституційної законності і правопорядку на території Чеченської Республіки» [63], указ президента Російської Федерації від 9 грудня 1994 р. «Про заходи з припинення діяльності незаконних збройних формувань на території Чеченської Республіки і в зоні Осетино-Інгушського конфлікту» [64]. Важливими для вивчення даної проблеми залишаються Договір про мир і принципи взаємовідносин між Російською Федерацією і Чеченської Республікою Ічкерія від 12 травня 1997 р. [25], та Хасавюртівські угоди від 31 серпня 1996 року [66].

Аналізом чеченського конфлікту займалися різні вчені та публіцисти. Початковий етап воєнної кампанії у своїх роботах висвітлили Э. А. Паін [48], Дж. Данлоп [24]. Почала з'являтися тенденція, яка полягала в залученні історичного контексту для аналізу поточних подій. Дана тенденція проіснувала до початку першого десятиліття XIX століття. Виправданість звернення дослідників до минулого російсько-чеченських відносин для пошуку причин конфлікту представляється неоднозначною. Безумовно, це відповідає методологічним поглядам більшості професійних істориків, які бачать у встановленні причинно-наслідкових зв'язків між подіями один із способів їх пояснення, але у випадку з війною в Чечні це призвело до значної «романтизації» причин конфлікту.

В подальшому відбулося підвищення інтересу до політичних і економічних чинників, що пояснюється тим, що західні дослідники вперше після розпаду Радянського Союзу отримали можливість спробувати вивчати механізми прийняття політичних рішень в Росії. На перший план аналізу

російсько-чеченських відносин вийшло питання специфічних рис російської держави, зокрема Г. М. Перепелиця [50], С. П. Рамазанов [53], А. Н.Амелько [8], звернулися до культурних особливостей, як до визначального фактору її внутрішньої політики. Подібні дослідження пояснюються зміною сфери інтересів дослідників у міру становлення Російської Федерації як новоутвореної держави, по-друге, постійним розширенням джерельної бази, доступної вченим та публіцистам.

Комплекс основних питань у вивченні конфлікту в Чечні видозмінювався в міру його розвитку, ряд проблем, актуальних для дослідження першої військової кампанії, зберіг свою значущість і в ході аналізу подальшої контртерористичної операції 1999 – 2009 років, інші ж відійшли на другий план.

Серед основної проблематики війни 1994 – 1996 років можна виділити історичні передумови конфлікту та роль у ньому політичного фактора, а також, економічна, нафтова і кримінальна складові конфлікту.

У працях Б. Н. Єльцина [28] та А-Х. Кадирова [35] застосовність теорії «ефекту доміно» до положення Російської Федерації, визначають характер і тип військових дій в Чечні, вони розглядають питання про виправданість і методи дій російської сторони. С. Н. Юшенков [72], дає оцінку ефективності військової кампанії, розглядає значення президентських виборів на закінчення конфлікту та досліджує питання про потенціал Хасавюртівських угод [66].

В американській та британській історичній думці відбулася трансформація деяких проблем історії військового конфлікту в Чечні. Питання про вплив спадщини радянської політичної культури, піднятий стосовно війні 1994 – 1996 років, щодо періоду контртерористичної операції перетворилося в проблему зайвої авторитарності уряду В. В. Путіна.

Роль ЗМІ (Засоби масової інформації), оцінена на початковому етапі конфлікту як ознака демократизації суспільства у роботах Л. Є. Шкляр [71], А. І. Макаренко [45], що в подальшому стала індикатором правового розвитку

Російської Федерації. Незмінним залишився інтерес до ролі військового конфлікту в процесі президентських виборів і передачі політичної влади.

Події 11 вересня 2001 року вплинули на відмінність в проблематиці вивчення двох фаз конфлікту. В американській та британській історіографії конфлікти в Чечні виникли через питання про співвідносини чеченського і глобального ісламського тероризму, зв'язку дій Російської Федерації на Північному Кавказі та її зовнішньої політики, а пізніше через вплив світової боротьби з тероризмом на політику Росії в Чечні. Крім того, оцінюючи вплив терактів 11 вересня 2001 року на сприйняття західними авторами конфлікту в Чечні можна відзначити не стільки зміни їх позиції в сторону більшого співчуття російській стороні, скільки появу спеціальних застережень, часто пояснюються відмінності між світовою терористичною загрозою і чеченським сепаратизмом.

Зміна проблематики пояснюється тим, що праці першої хвилі дослідників: А. Г. Авторханова [5], В. В. Амелина [7], П. Артимишина [10] та інших, створювалися в принципово іншому подієвому контексті і інформаційному полі. У баченні авторів існували зовсім різні образи Російської Федерації і Чечні. Для першої групи авторів Російська Федерація це нестабільне, що перебуває в глибокій кризі державне утворення, та викликає величезний інтерес процесами побудови демократії.

Для дослідників «другої хвилі» проблема можливої дезінтеграції Росії вже не представляє інтересу, побоювання відновлення комуністичного ладу змінюються критикою зайвої авторитарності уряду В.В. Путіна. По-іншому сприймається і Чечня. Якщо під час першого конфлікту 1994 – 1996 років для західних дослідників республіка представляла собою частину Російської Федерації, що має або не має право на самовідокремлення, то після трьох років фактичної незалежності Чечні мало хто звертав увагу на те, що її статус формально так і не було визначено. Значно змінилося і медіа-простір навколо конфлікту.

Однчасне скорочення присутності західних спостерігачів в зоні конфлікту і посилення впливу опозиційно налаштованих російських журналістів, також значно вплинуло на сприйняття російсько-чеченських відносин такими дослідниками як М. С. Э. Басханова [14] і П. Н. Донец [27].

Звертає на себе увагу значне, в порівнянні з першою чеченською війною, зростання числа досліджень про вплив бойових дій у Чечні на зовнішню політику Російської Федерації. Причина цього вбачається в активізації російської зовнішньої політики і необхідність створення її картини, що дозволяє припустити, як наслідки конфлікту позначаються на відносинах з іншими державами, так і ймовірність впливу цих відносин на хід конфлікту. Можливість прикладного використання отриманих висновків стимулювала роботу американських і британських дослідників в цьому напрямку.

Інтерпретація військового конфлікту в Чечні в історичній думці багато в чому залежить від ідейно-політичної та професійної орієнтації дослідників. Європейські автори створили односторонній образ військового конфлікту в Чечні, ґрунтуючись на пріоритеті цінностей західної демократії і емоційному сприйнятті конфлікту сучасною громадською думкою. Застосування подвійних стандартів у висвітленні та оцінці подій обох кампаній помітно знижує якість і достовірність сформульованих ними висновків.

Різні аспекти конфлікту висвітлені різними групами дослідників неоднорідно. Якщо його причини були всебічно вивчені істориками і політологами, то сам хід освітлений досить слабо – в основному увага загострюється на положенні мирного населення, військових злочинах та морально-етичній складовій повномасштабної військової операції в Чечні.

Вивчення самих бойових дій привернуло досить велику групу військових фахівців, співробітників, SSI (Server Side Includes), FMSO (Foreign Military Studies Office), а також журналістів – очевидців подій. При цьому відмінності обумовлюються професійною приналежністю: історики відбирають для аналізу виключно події, що мали на їх погляд найбільш відчутні наслідки для продовження конфлікту, журналісти виходять з найбільшої видовищності,

військові аналітики роблять спроби аналізу боєздатності російської армії та чеченської, політологи оцінюють поточний стан Російської Федерації.

В результаті дослідження військової фази конфлікту різними категоріями дослідників, в західній, українській та російській історіографії російсько-чеченського конфлікту, сформувалася досить різнопланова, але не повна і не достатньо концептуально єдина картина бойових дій в ході кампанії 1994 – 1996 років.

РОЗДІЛ 2

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ЧЕЧЕНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД

2.1. Повсякденний уклад життя республіки у передвоєнний період

Відліком початку національно-визвольного руху в Чечні прийнято вважати період з 23 – 26 листопада 1990 року, тобто час коли відбувався Перший чеченський національний з'їзд (ЧНЗ). Рішенням цього з'їзду стало утворення незалежної чеченської держави. Звідси бере початок ряд подій чеченської революції і прихід генерала Джохара Дудаєва до влади в республіці.

Однак цьому передував певний період визрівання сепаратистських настроїв, формування ідеології чеченського націоналізму і організаційного оформлення суспільно-політичних структур етносепаратистів. Зрозуміти ці бурхливі події останнього десятиліття ХХ століття допомагає аналіз взаємопов'язаних економічних, соціальних і демографічних процесів, що відбувалися в Чечено-Інгушській АРСР (Автономна Радянська Соціалістична Республіка) в 1960 – 1980-і рр. [68, с. 22].

Це був період інтенсивного соціально-культурного розвитку чеченців і інгушів, яких роки депортації і політичних обмежень відкинули назад в порівнянні з рештою населення країни. Відбулася прискорена урбанізація, і значна частина населення знайшла промислові професії, головним чином в галузях нафтовидобутку і нафтопереробки, в лісовій та текстильній промисловості. У той же час темпи приросту чисельності городян були невеликі.

У Грозному, столиця республіки, де було зосереджено приблизно 30% населення Чечено-Інгушетії, чеченці становили 30,5% (121 350 осіб), інгуші – 5,4 % (21 346), а росіяни разом з українцями і білорусами – 55, 8 % (222 086 осіб), тобто значна більшість. Рівень урбанізації серед чеченців був нижче, ніж в цілому по країні. За переписом 1989 року, частка городян у Росії становила

73 %, на Північному Кавказі – 57 %, в Чечено-Інгушетії – 41 %. Серед чеченців частка городян в Чечено-Інгушетії становила 25 % [57, с. 9].

Невелика територія республіки була досить щільно заселена і мала скромну, але багатогалузеву економіку, 0,5 % національного доходу Російської Федерації при 0,8 % населення в 1990 – 1992 роках. Основою економіки Чечні є нафтова промисловість. Грозненський район, поряд з Баку – один з найстаріших нафтовидобувних регіонів колишнього СРСР.

У 80-і роки в ЧІАССР (Чечено-Інгушська Автономна Радянська Соціалістична Республіка) видобувалося понад 4 млн. тонн нафти щорічно. Однак, в останні десятиліття значення Грозного для економіки СРСР відзначилось ні стільки його нафтовидобутком, скільки наявністю нафтопереробних підприємств. У Грозному розташовані два великих НПЗ (Нафтопереробний завод) – «Грознафторгсинтез» і «Грознафтхім». На цих заводах перероблялося до 17 млн. тонн нафти в рік [60, с. 348].

Чечено-Інгушетія спеціалізувалася в основному на переробці газу і нафти, яка була доставлена із Західного Сибіру через трубопровід Куйбишев – Тихорецьк, і далі по трубі Баку-Новоросійськ. Нафтопереробна і нафтохімічна промисловість давали до 80 % загального обсягу промислового виробництва в республіці. У 80-і роки в республіку ввозили в 4 рази більше нафти, ніж вироблялося в самій Чечні, також сюди направляли природний газ Західного Сибіру.

До 80-х років серед республік Північного Кавказу Чечено-Інгушетія стала свого роду «промисловим гігантом», з яким могла зрівнятися тільки промисловість Північної Осетії, де був розвинений військово-промисловий комплекс. Однак процес індустріалізації в Чечено-Інгушетії мав один важливий етнічний аспект.

У республіці відбувся поділ економіки на два сектори: «російська» (нафта, машинобудування, системи життєзабезпечення населення, інфраструктура) та «національна» (дрібнотоварне сільське господарство, торгівля, відхожі промисли, кримінальна сфера, що поповнюється новими

контингентами населення). Парадокс полягав у тому, що промисловість і транспорт відчували нестачу в кваліфікованих кадрах та в робочій силі.

У той же самий час сільське господарство було не в змозі поглинути приріст трудових ресурсів корінного населення. Багато молодих чеченців з числа сільського населення були змушені їхати в інші регіони країни або йшли в кримінальне середовище. За деякими оцінками, надлишкове населення становило від 100 до 200 тис. чоловік, або до 20 – 30 % працездатного населення республіки. Саме ця категорія людей брала активну участь в подальших політичних подіях [50, с. 189].

Відомий політолог, чеченець за національністю, Дж. Гаку так висловлює невдоволення чеченців станом в республіці. «Народу республіки від діяльності нафтохімічного комплексу дісталися лише найзабрудненіше в екологічному відношенні довкілля і розграбовані ресурси. Соціальна інфраструктура залишалася нерозвиненою, особливо в сільських районах Чечні. На ці кошти будували великі гарні будинки, але при цьому багато сел були без лікарень, шкіл, газу, доріг. Справжньою проблемою чеченців і інгушів було безробіття, її наслідком стало масове ухорництво, спекуляція і зростання злочинності».

Про негативний вплив на чеченське суспільство з сумом писав і Джохар Дудаєв: «Чимало молодих людей, що вийшли з-під контролю родичів, своїх односельців, перебуваючи далеко від свого народу, ставало на шлях розгульного життя. Колись скромного, порядного парубка після декількох виїздів на заробітки, не можна було впізнати. Він став вживати спиртні напої, наркотики. Деякі не поверталися до своїх сімей, так як створили там нові. Діти, залишені вдома або вивезені з собою батьками, залишившись без нагляду, ставали на шлях хуліганства, що часто призводило їх на лаву підсудних» [3, с. 59].

На думку Дудаєва, саме соціально-економічні проблеми породили і спекулянтів, які активно руйнували моральні підвалини народу. Російський історик В. А. Тишков схильний пояснювати тими ж причинами і більш високий рівень правопорушень серед чеченців в порівнянні з представниками інших

груп населення. За його даними, в республіці щорічно засуджувалися на тривалі терміни тюремного ув'язнення близько 4 – 5 тис. чеченців і інгушів.

Швидке зростання безробіття і перенаселеність в селах змушували багатьох чеченців їхати з рідної республіки в інші регіони Росії і колишнього СРСР. До 1979 року частка чеченців, які жили в Чечено-Інгушетії, впала до 80,9 % їх загальної кількості. До 1989 року ця цифра знизилася до 76,6 %. Причина такого надлишку робочої сили на території республіки пояснюється по-різному. Хотіли б звернути увагу на дуже високу народжуваність серед чеченців і інгушів під час брежнєвського правління і після нього [7, с. 247].

Природний приріст місцевого населення значно перевищував темпи зростання приїжджого населення. У 1970 р. в СРСР проживало 612 674 чеченців, в 1979 р. – 755 782, в 1989 р – 958 309. Після повернення депортованих на територію Чечено-Інгушської республіки відбулося збільшення населення на 46,3 % за 11 років. В результаті демографічного буму серед чеченців змінився демографічний баланс основних груп населення. Чеченці з половини населення республіки перетворилися в явну більшість, а за загальною кількістю стали найчисленнішим народом на Північному Кавказі, якщо не брати до уваги сумарне російське населення всіх республік [11, с. 82].

Однією з характеристик, відносно молоді нації був надзвичайно високий рівень криміналітету. 7 травня 1971 року міністр Н. А. Щолоков повідомляв, що тривалий час на території Чечено-Інгушетії, Північної Осетії, Дагестану, Казахстану і Киргизії продовжували діяти злочинні угруповання з числа чеченців і інгушів. За словами міністра, тільки за півтора року органами внутрішніх справ було розшукано 347 злочинців з числа чеченців і інгушів, хоча ці дані можуть бути перебільшені.

У той же час, 70 – 80-і роки були періодом швидкої модернізації чеченського суспільства. В цей час було здійснено помітний ривок у сфері соціальної мобільності, що проявлялося, перш за все, в зростанні освітнього рівня. Республіка в ті роки явно переживала не тільки демографічний, а й освітній бум: 569 загальноосвітніх шкіл з 288 тис. учнів, 29 професійно-

технічних навчальних закладів з 15 тис. учнів, 12 середніх спеціальних навчальних закладів з 15 тис. учнів, два вищих навчальних закладу, Чечено-Інгушський університет і Нафтовий інститут, з 12 тис. студентів. З 1957 по 1975 р. чисельність чеченців з вищою освітою зросла в 70 разів [3, с. 91].

Однак за цими цифрами ховалися серйозні проблеми: не вистачало коштів, вчителів, приміщень, підручників. При вступі до вузів випускники сільських шкіл, в основному чеченці і інгуші, не витримували конкуренції з російськомовними випускниками міських шкіл. В результаті місцеві вузи, а саме Нафтовий і Педагогічний інститути, не змогли належним чином вирішити задачу підготовки національних кадрів. Корупція брежнєвського періоду, про яку говорить Дж. Гаку, дійсно була причиною масового невдоволення населення існуючим політичним режимом. Це був час, коли корупція стала звичною справою, особливо для периферійної еліти [24, с. 129].

Ситуація в Чечено-Інгушетії мало чим відрізнялася від ситуації в інших автономіях. Це дозволяло місцевим партійним і державним лідерам виступати з оптимістичними доповідями на різних загальносоюзних форумах. Одне з таких примітних виступів зробив перший секретар обкому Доку Завгаєв на знаменитому горбачовському Пленумі ЦК КПРС, присвяченому проблемам міжнаціональних відносин.

2.2. Суспільно-політичне життя чеченського населення у передвоєнний час

Атмосфера перебудови і політична лібералізація, що відбувалася по всьому Радянському Союзу, не могли не позначатися на житті Чечено-Інгушетії. У світлі перегляду історії, керівництво ЧІАССР більш не могло замовчувати факт депортації. Треба було якось висловити офіційну позицію влади стосовно сталінських репресій. У січні 1989 року відбувся пленум комітету компартії республіки, на якому була дана установа вченим розглядати

депортацію як спільну трагедію, яка мала під собою скоріше політичні, ніж національні, мотиви.

Навесні 1989 року був зміщений з поста першого секретаря республіканського комітету партії Володимир Фотеев, росіянин за національністю і прихильник жорсткого політичного контролю в республіці. На його місце претендували два кандидати: Доку Завгаєв, чеченець, який працював другим секретарем республіканського комітету партій з питань сільського господарства, і Микола Семенов, росіянин, який займав посаду першого секретаря Грозненського міськкому КП (Комуністична Партія), та з настанням нових часів на пост першого секретаря республіканського комітету партії був обраний Доку Завгаєв [26, с. 86].

У цей час у Чечні відбувається активний процес формування нової національної еліти. Її основу склали представники інтелігенції, відомі діячі науки, культури, мистецтва та спорту. На тлі загальної суспільно-політичної активності в країні, в Чечено-Інгушетії зростала національна самосвідомість, формувалася вайнахська національна ідея, з'явилися перші концепції створення державності чеченців і інгушів.

Чеченський політолог Джабраїл Гаку так описує настрої в суспільстві: «Здавалося, що багатостраждальний чеченський народ, нарешті, розправив крила свободи і у нього з'явилася можливість наздогнати інші народи Росії в соціально-економічному та культурному розвитку» [31, с. 45].

Слід відзначити факт, що в Чечено-Інгушетії першими на Північному Кавказі виникли неформальні політичні організації, почалися мітинги і демонстрації, стали виходити незалежні газети. Як і в багатьох інших республіках того часу, національний рух оформився навколо історико-культурних дебатів і переоцінок, а також питань політичного представництва. Багато місцевих експертів називають серед каталізаторів чеченського націоналізму, боротьбу проти концепції «добровільного входження чеченців до складу Росії», яка всіляко насаджувалася місцевою партійною машиною.

Партійні лідери, самі того не бажаючи, активізували обговорення проблем розвитку чеченського народу, його історії, культури [30, с. 1].

У місцевих засобах масової інформації почалася дискусія про прогалини в історії чеченців і інгушів. Перший неформальний суспільно-політичний рух – історико-географічний клуб «Кавказ» – об'єднання, створене молодими вченими Грозного, до складу якого входили біолог Іса Еділов, фізик Асланбек Лабазанов, лікар Ельдарбек Гапа. Зародився в 1987 році саме на хвилі перегляду чеченської історії. Однак приводом до першого політичного виступу активістів були проблеми екології.

«Мітингова стихія» явила себе як політична сила в ЧІАССР в 1988 році. Почалося все 22 травня 1985 року, в місті Гудермесі, що в 40 км від Грозного, з мітингу протесту проти будування тут біохімічного комбінату. Наступні події відбуваються в самому Грозному 23 травня, де десятки людей різного віку, які прибули з Гудермеса, організували мітинг протесту. Стихійні мітинги не тільки не припинилися, але стали практично щотижневими. Найбільш активними учасниками мітингів були молоді люди з Гудермеського і Шалінського районів та з Грозного.

На стихійних мітингах проявилось невміння місцевих партійних і радянських працівників безпосередньо контактувати з людьми в складних умовах. Ініціативу явно перехоплювали члени клубу «Кавказ» і громадська екологічна комісія на чолі з С. Хаджієвим. Лідером незадоволених став працівник «Вторчермета» Х. Бісултанов. Він оголосив про свій вихід з клубу «Кавказ» і створення громадської організації під назвою «Союз сприяння перебудові», яка пізніше була перетворена в «Народний фронт».

Стали підніматися не тільки екологічні, але ряд інших питань: проблеми соціальної справедливості, моменти складної історії Чечено-Інгушетії, стан національних відносин в автономній республіці. На одному з мітингів люди скандували: «Геть Фатєєва!» (Перший секретар обкому КПРС), «Геть Керімова!» (Голова Ради Міністрів ЧІАССР), «Геть Бокова!» (Голова Президії Верховної Ради ЧІАССР) [23, с. 68].

В 1989 році лідери організації «Народний фронт» наважуються на проведення несанкціонованих владою мітингів, головними вимогами на яких було зміщення відповідальних працівників, які гальмують перебудову. Таким чином, неформальний рух в Чечено-Інгушетії під назвою «Союз сприяння перебудові – Народний фронт», що виник більше року тому як екологічна організація, приймає чітке політичне забарвлення.

Однак, за оцінкою Зелімхана Яндарбієва, одного з лідерів «чеченської революції» і ідеологів націонал-сепаратизму, «Народний фронт» вніс достатній вклад в етап становлення демократичного і національно-визвольного рухів, але до політичних рухів так і не доросли. Цей етап швидко минув, історико-просвітницькі та еколого-демократичні організації зіграли свою прикриваючу роль, і на сцену виходить перший націоналістичний рух «Барт», що в перекладі означає «Єдність». Організація створена групою молодих людей, майбутніх лідерів Чеченської держави. Джабраїл Гаку наголошує на той факт, що «Народний Фронт» був етнічною чеченською організацією, де росіяни не були представлені, проте саме «Барт» став відкрито політичною організацією радикального спрямування [72, с. 4].

Поставивши одну зі своїх цілей, за мету – політичну освіту народу, «Барт» заснував одноіменну газету, перші три номери якої були видані в Ризі, на друкарській базі «Народного фронту» в Латвії, за активного сприяння латишського письменника і громадського діяча Артура Сніпса. З газетою «Барт» пов'язаний початок кар'єри майстра пропаганди – Мовладі Удугова. Саме в цей період зав'язуються тісні дружні зв'язки між чеченськими і прибалтійськими націоналістами [59, с. 245].

18 лютого 1990 року мітингах в Шалі і Урус-Мартані молоді чеченські радикали, члени організації «Барт», оголосили про створення Вайнахської Демократичної Партії. Установчий з'їзд пройшов 5 травня 1990 року, на ньому були присутні 97 делегатів і близько 50 гостей. Були прийняті статут і програма партії, а також резолюції та декларації. На першому ж з'їзді вайнахська демократична партія відкрито поставила собі за мету створення незалежної

національної держави. Ситуація в республіці була набагато складніше, ніж це уявлялося в офіційних партійних звітах. Так, наприклад, зберігалися традиції кровної помсти, і при місцевому обкомі партії навіть діяла громадська комісія з примирення кровників. Спостерігалися настрої міжетнічної напруженості і недовіри на рівні місцевого населення.

Ще в 1980-і роки, першим тривогу в Чеченській республіці підняв прокурор Ростов, що вказав під час засідання на зростання кримінальних виступів проти російськомовного населення. Дудаєв намагається згладити конфлікт і проводить ряд зустрічей з російською інтелігенцією. У Чечено-Інгушському Нафтовому інституті імені академіка Мілліонщикова генерал зустрічається зі студентами Нафтового інституту та Державного Педагогічного Університету, проте контакту не виходить. Університет піддається погрому: бандити вночі вриваються в університетський гуртожиток. Ректора, Віктора Кан-Каліка, викрадають, жорстоко катують і вбивають в передмісті Грозного [47, с. 25].

В 1990-і роки було захоплено понад 100 тисяч будинків і квартир. Починаючи з середини 1980-х років за участі чеченців відбувається безліч злочинів проти нечеченського, і впершу чергу російського населення. В. А. Тишков наводить у своєму дослідженні дані доповіді голови КДБ (Комітет державної безпеки) В. Е. Семичастного, отруєного в ЦК КПРС (Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу) 30 квітня 1966 року. Керівник КДБ повідомив про те, що окремі представники творчої інтелігенції в своїх творах і приватних бесідах відкрито висловлюють політичні судження. Як приклад наводиться висловлювання члена КПРС, відомого інгушського письменника Ідріса Базоркіна: «Росія робить вигляд, що національні республіки самостійні. За кордоном правильно кажуть, що у нас система – державний капіталізм. Вони вважають, що це прихована форма колоніалізму. Мені хочеться взяти і написати весь перелік бід і нещастя, які Росія принесла цим народам. Щоб там не казали про національні самостійності і суверенітет, але всі народи відчувають духовний гніт з боку росіян» [45, с. 56].

Глава КДБ писав, що чеченці та інгуші вороже ставляться до осіб інших національностей та мають прагнення до витіснення з керівних посад працівників немісцевих національностей.

КДБ відмічає тенденцію націоналістично налаштованих осіб орієнтуватися на молодь, яка ними розглядалася як рушійна сила, здатна зайняти керівні посади в державі. Одним з проявів місцевого націоналізму стає питання про повернення республіці Приміського району Північної Осетії. Представники інтелігенції і мусульманського духовенства, використовуючи пережитки минулого, прагнуть розпалювати ненависть до осетинського народу, підбурюють мало свідомих громадян до дій, заявляють про необхідність при слушній нагоді силою витіснити звідти осетинів [52, с. 26].

У 1992-му в Грозному на школу було скоєно напад. Дітей взяли в заручники і утримували протягом доби. Масштаби і організованість цієї акції значно перевершують можливості організаційної злочинності тих років. Тут вже можна казати про ксенофобію – ненависть до всього чужого, нечеченського. Люди які намагалися виїхати, зіткнулися зі значними перешкодами: мало того, що неможливо було продати майно за яку-небудь серйозну суму, неможливо було просто виїхати, адже основними технічними та висококваліфікованими кадрами було російське населення, хоча, звичайно, чеченці теж працювали на заводах, але їх було не так багато [29, с. 69].

На відміну від своїх земляків Дудаєв прекрасно розумів, що без російських фахівців республіка жити не зможе, і намагався утримати їх усіма доступними заходами. Залізничне сполучення припинилося через постійні крадіжки, так що основним каналом виїзду став автотранспорт. Дороги були блоковані бойовиками, але все одно з республіки тікали тисячі сімей біженців. Когось, майже контрабандою, вивозили знайомі чеченці, хтось виривався сам.

У Грозному під керівництвом глави республіканської партійної організації Олександра Власова святково відмічалось «добровільне входження Чечено-Інгушетії до складу Росії». Цей міф було вирішено підтвердити науковою концепцією, за розробку якої взявся місцевий вчений-археолог

В. Б. Виноградов. Вчені, з протилежною думкою, були позбавлені всіх можливостей публічно висловлювати свої погляди, їх критикували на партійних зборах і, врешті-решт, звільнили з роботи.

Проте, побудована за підтримки обкому версія історії Чечено-Інгушетії, викликала сильне обурення серед чечено-інгушської інтелігенції. І саме історичний дискурс, обговорення малопереконливої версії історії дало поштовх зростанню національної самосвідомості чеченського народу.

Найбільш впливовими стали роботи чеченського емігранта Абдурахмана Авторханова. Відомий історик і колаборант в період Великої Вітчизняної війни був автором книг з проблем російської політики на Кавказі і сталінських депортацій. Його книга «Імперія Кремля» була однією з перших в період перебудови перекладена і видана російською мовою.

В. А. Тишков наводить цитату з республіканської незалежної газети Чечено-Інгушетії «Імпульс» (липень 1991 № 1). Там пенсіонер із міста Грозний А. Мудуев в статті «Чого ми стоїмо?» говорить про роль А. Авторханова у формуванні світосприйняття чеченського суспільства: «Своїм відродженням наш народ зобов'язаний в першу чергу світовій спільноті націй, передовій думці людей, серед яких одним з перших значиться і наш земляк Абдурахман Авторханов» [60, с. 221].

На рубежі 1980 – 1990-х років, у зв'язку з перебудовою були опубліковані книги А. Г. Авторханова і тритомне видання документів «Так це було» під редакцією російського філолога Світлани Алієвої, в чеченському суспільстві стався справжній переворот у ставленні до депортації. Якщо раніше чеченці замовчували факт депортації, то в період перебудови ця тема стала центральною у визначенні чеченської ідентичності. Депортація підірвала зсередини чеченське суспільство. А найголовніше, привернула до цієї теми увагу молодого покоління [4, с. 42].

Насильницьке вигнання чеченців і перебування у депортації служило відправним моментом чеченської ідентичності. Не було більш потужного стимулу для чеченської солідарності і почуття спільності, ніж порівняно

недавня колективна травма і дискримінація, яка повинна бути усунена через встановлення контролю чеченців своєї держави. Таким чином, політична ідентифікація, пов'язана з трагічним минулим, лягла в основу ідеології чеченського етнонаціоналізму, що сформувалась в період перебудови.

РОЗДІЛ 3

ВОЄННА КАМΠΑНИЯ ПЕРШОЇ ЧЕЧЕНСЬКОЇ ВІЙНИ У 1994 – 1996 РОКІВ

3.1. Передумови початку воєнного конфлікту

На початок 1990 року Чечено-Інгушська АРСР вважалася оплотом стабільності консерватизму. Під тиском мітингів та голодувань на початку 1990 року були замінені сім перших секретарів райкомів партії. У березні 1990 року в республіці пройшли вибори народних депутатів ЧІАССР. Більшість депутатів від Чечено-Інгушетії підтримали ідеї радикальних демократів в Москві, що належать до «Демократичної Росії» [6, с. 373].

Перший секретар республіканського комітету партії Доку Завгаєв робив все, щоб на хвилі змін захопити якомога більшу владу. У березні 1990 року він був обраний на пост голови ВР ЧІАССР (Верховна Рада Чечено-Інгушської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки), тобто, обіймав дві вищих посади – партійного і республіканського лідера. Завгаєв був також обраний делегатом з'їзду народних депутатів РРФСР (Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка), крім того, став членом ЦК КПРС. У той час здавалося, що практично ніякі обставини не могли б змістити його з займаних ним численних керівних посад. Проте, Завгаєв зважаючи на стрімке зростання популярності національного руху вирішує завоювати прихильність та авторитет у національно мислячої інтелігенції. Він надає підтримку культурно-просвітницькому руху «Дош», надавши будинок політосвіти ЧІ ОК КПРС (Чечено-Інгушетський Обласний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу) для установчого з'їзду цієї організації [9, с. 241].

Чеченськими активістами багато говорилося про дискримінацію, яка повинна бути усунена через встановлення контролю чеченців за республікою. Була присутня тема необхідності об'єднання всіх чеченців, про подолання феномена чеченської діаспори, коли майже четверта частина всіх чеченців живе

за межами Чечні, що було навіть записано в Декларації про суверенітет чеченського народу. В чеченському варіанті націоналізму, центральною проблемою стала «вікова боротьба волелюбних чеченців проти колоніальної тиранії імперської Росії» [13, с. 2].

Практично кожний публічний виступ Д. Дудаєва, М. Удугова і З. Яндарбієва супроводжувалося нагадуванням суспільству про Кавказькі війни і депортації. Як приклад можна привести слова лідера «чеченської революції», генерала Джохара Дудаєва: «Якщо до Кавказької війни за даними професора И. Разгона в республіці налічувалося до півтора мільйонів чеченців і інгушів, то після Кавказької війни і насильницького переселення до Туреччини і на Близький Схід чеченців і інгушів залишалося до трьохсот тисяч. Царизм в Кавказькій війні поставив собі за мету підкорення чеченського народу, та винищення непокірних...» [3, с. 122].

Утиск і гоніння чеченців тривало і після встановлення радянської влади в Чечні. Повстання чеченців в горах і на площині проти несправедливого до них ставлення більшовиків і їх каральних органів закінчувалися кривавими розправами. Таким чином, історія взаємин Росії і Чечні відкривається як ланцюг кривавих злочинів імперії проти горців. Лідери націоналісти закликали до генетичної пам'яті нації, прагнучи довести ненормальність знаходження Чечні в складі Росії.

«Не може справжній чеченець назвати себе росіянином, якби навіть, розтоптав свою людську і національну гордість. Якби навіть він нічого не знав, навіть в цьому випадку його генетична пам'ять, обурена подібним знуцанням над жертвами двохсотлітнього геноциду, нагадала б йому про те, як російський генерал протягом 200 років перманентно вбивав, спалював, морив голодом, засилав чеченський народ і не збирався заспокоюватися до тих пір, поки не залишиться в живих жодного чеченця.», – говорив С. Абумуслімов на траурному з'їзді чеченського народу в день 50-річчя його насильницької депортації [8, с. 84].

Ідеологи чеченського націоналізму прагнули довести необхідність згуртування народів Кавказу навколо чеченського народу в боротьбі проти Росії. В якості аргументів тут наводилися історичні сюжети. Перш за все, провідники ідеї об'єднання кавказьких народів посилалися на історію Горської республіки, яка проіснувала один рік до 1921 р. і була реорганізована на користь нових територіальних автономій. Прихильниками звільнення всього Кавказу від імперського панування Росії виступали практично всі лідери націоналістів. І дії по втіленню своїх планів в життя були зроблені на практиці. Мова тут перш за все велася про створення Конфедерації Горських Народів Кавказу (КГНК), пізніше перейменовану в Конфедерацію Кавказьких Народів (ККН) [10, с. 143].

Слід зазначити, що вже в серпні 1989 року лідери «Барта» скликали в Сухумі (Абхазія) І з'їзд гірських народів Кавказу. На з'їзді бартовці висунули ідею «федеративної державності народів Кавказу». Льома Усманов дуже чітко висловив узагальнену позицію переконаних прихильників «Кавказької Конфедерації»: «Це наклепницька пропаганда Москви, що кавказці без Росії не уживуться між собою, мовляв, занадто багато проблем. Єдиний, хто зміг зруйнувати Кавказ, – це Росія. Всі кавказькі проблеми створені на Кавказі тільки Росією, і вона аж ніяк не збирається їх вирішувати, і зовсім не для цього нею закладені всі етноконфліктні міни. Тільки після відходу Росії з Кавказу можна вирішити ці проблеми. Росія просто зобов'язана піти з Кавказу. Кавказ більше не повинен залишатися сферою життєво важливих інтересів інших народів. Кавказ нарешті повинен стати сферою життєво важливих інтересів самих кавказців!» [12, с. 3].

Першим чеченцем, якому вдалося зайняти пост глави Чечено-Інгушетії за всі роки радянської влади, став Доку Завгаєв, представник чеченців. Однак, як зазначає оглядач «Независимой газеты» І. Ротар: «Початкова національна радість переросла в тейпово-регіональну боротьбу за владу. Процес обрання на пост глави республіки чеченця породив спокусу поставити на чолі представника свого регіону, свого тейпа» [21, с. 102].

Згодом представники тейпів, стали незадоволені засиллями чеченців у владних структурах, сформували антизавгаєвську опозицію і стали надавати підтримку націонал-демократам в їх боротьбі проти партійної номенклатури. Спочатку опозиція Завгаєва не була представлена виключно горцями.

Одним з найбільш радикальних опозиціонерів був представник впливового тейпа «Чонхі», засновник партії «Ісламський шлях» – Беслан Гантеміров. Як пише Яндарбієв: «Партія «Ісламський шлях», окрім пухких декларацій про ісламську спрямованість, ніякого суттєвого релігійного навантаження не несла, зате процвітала в комерційній діяльності» [24, с. 189].

До середини 1990 року громадсько-політичні процеси в ЧІАССР зазнали якісних змін, стали політично більш насиченим, ідея національного відродження ставала основою будь-якого руху, що розраховує на підтримку чеченського народу. У цих умовах, влітку 1990 року, сформувався оргкомітет з підготовки загальнонаціонального з'їзду чеченського народу.

23 – 25 листопада 1990 року в Грозному відбувся загальнонаціональний з'їзд чеченського народу, вельми активно підтриманий Доку Завгаєвим. Але на з'їзді перемогла ВДП (Вайнахська демократична партія), підтримана «Зеленим рухом». Був обраний виконавчий комітет, лідерство на якому захопили З.Яндарбієв, Б. Гантеміров, Я. Мамодаєв, які проголосили своєю метою боротьбу за демократичні перетворення в республіці і за національні права чеченського народу. Один з головних ідеологів руху, Зелімхан Яндарбієв був маловідомим письменником, яких у всіх республіках за радянських часів були десятки і навіть сотні. Ярагі Мамодаєв належав до категорії радянських цеховиків і вже тоді володів великими грошовими коштами, що дозволили йому в червні надати окрему будівлю для Загальнонаціонального конгресу [32, с. 78].

На з'їзді були присутні запрошені гості, в тому числі Джохар Дудаєв. Чеченський національний з'їзд (ЧНЗ), був сформований особами, що добилися влади в своїх кланах(тейпах). Формально один делегат з'їзду представляв 1000 чеченців, один член виконкому – 10 делегатів. На з'їзді націонал-демократів

розділяли на помірних і радикалів. За традиціоналістами на чолі з Умхаєвим стояв рух «Даймохх». До нього примикав також Саламбек Хаджі, тоді депутат ВР СРСР і колишній міністр нафтохімпрому СРСР. Вони виступали як прихильники еволюційних реформ. Серед націоналістів були представлені вайнахська демократична партія Зелімхана Яндарбієва, Зелений рух, партія Ісламський шлях колишнього міліціонера Беслана Гантемірова. Останній користувався підтримкою Ярагі Мамадаєва, майбутнього господаря чеченської нафти [29, с. 74].

Прийнята з'їздом постанова відобразила радикальну програму чеченського націоналізму. Головним перед чеченським народом став цілий ряд специфічних національних проблем, без вирішення яких неможливо було забезпечити подальший розвиток нації. Перш за все, це усунення нерівноправного положення чеченців. Проявом цього була, невідповідна частка в загальному складі населення республіки, представництво в органах державної влади і управління народним господарством, в сфері духовної культури і суспільного життя, а також затягування центральним урядом рішення проблеми ауховських чеченців і питання про відновлення автономії Інгушетії, та наявність понад 230 тис. чеченців, які змушені жити поза межами своєї національної державності.

У постанові була вказана ціла програма рішення етнотериторіальних питань:

- сама Чеченська республіка оголошувалася в рамках всієї території ЧІАССР, за винятком двох західних районів, що відводилися інгушам; останні, в свою чергу, повинні були повернутися в межі 1934 року;
- в Дагестані ауховським чеченцям повинні повернути землі їх попереднього проживання;
- в Чечню повинен бути обмежений приплив населення ззовні, за винятком осіб чеченської національності [38, с. 92].

З'їзд виступив за заходи з підтримки чеченської мови і культури, мусульманської релігії, за відшкодування збитків від депортації. Оскільки будь-який націоналізм ґрунтується на компліментарній версії національної історії, то він нетерпимий до будь-яких інших інтерпретацій минулого. І в даному випадку з'їзд ухвалив позбавити всіх нагород і звань, а також і громадянства республіки, місцевого історика В.Б. Виноградова. Також претензії етнічних чеченців на виняткову владу в республіці було використано в пункті про неприпустимість призначення на посади голови КДБ, міністра внутрішніх справ, прокурора республіки осіб некорінних національностей [37, с. 90].

Важливим моментом в історії чеченського конфлікту стала поява в республіці генерала Джохара Дудаєва. Ярагі Мамадаєв запропонував обрати до виконкому національного з'їзду генерала Джохара Дудаєва, з яким познайомився влітку 1990 року. Пропозиція Мамадаєва було прийнято. Керівники ЧНЗ не сприймали Дудаєва як політичного лідера, відводячи йому роль почесної фігури в національному русі. По справжньому, генерал Джохар Дудаєв, проявив себе на наступному з'їзді. Однак, цьому передували не менш важливі події. Верховна Рада ЧІАССР під головуванням Доку Завгаєва, що виконував до вересня того року також і обов'язки першого секретаря Чечено-Інгушського обкому КПРС, 27 листопада 1990 року перетворює ЧІАССР в нове державне утворення союзного статусу – Чечено-Інгушська Республіка і проголошує «Декларацію про державний суверенітет Чечено-інгушської Республіки» [26, с. 90]. Також було обумовлено умову підписання республікою союзного договору. Було вирішення питання про передачу інгушському народу територій Приміського району та частини Малгобекського району в межах їх колишніх кордонів, а також правобережної частини Владикавказу. Це фактично узаконило рішення ЧНЗ, на мою думку, на цей крок Завгаєва штовхнуло прагнення заручитися підтримкою націоналістів. За даними члена парламентської комісії, Станіслава Говорухіна, будь-яких протестів з боку владних структур в Москві тоді не пролунало.

Ухвалення декларацій про суверенітет автономними республіками було спровоковано тодішнім союзним керівництвом, коли М. С. Горбачов став проводити лінію на вирівнювання їх статусу з союзними республіками і участь в підписанні нового союзного договору, щоб перш за все обмежити зростаючий вплив російського керівництва на чолі з Б. М. Єльциним. У свою чергу, сам Єльцин в період боротьби за пост російського президента оголосив про готовність надати автономії Росії необмежений суверенітет і задовольнити претензії їх лідерів [28, с. 42].

Доку Завгаєв, поставлений в умови конкуренції з набравшим силу виконкомом ЧНЗ, в березні 1991 р. ухвалив рішення через Верховну раду республіки про відмову від проведення російського референдуму. Це був популістський крок, покликаний підтримати імідж Завгаєва, як реформатора.

У березні 1991 року генерал Дудаєв вийшов у відставку і оселився з родиною в Грозному. А вже в травні – червні 1991 року відбувся другий Загальнонаціональний конгрес чеченського народу, на якому Джохар Дудаєв уже виступав як лідер руху. На з'їзді було прийнято заяву, що Чечня не входить до складу СРСР і РРФСР (Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка). З цього питання стався розкол в рядах «антизавгаєвської» опозиції. Джохар Дудаєв підтримав націонал-радикалів і забезпечив їм таким чином політичну і організаційну перемогу, ставши при цьому головним реальним діячем і лідером опозиції.

Одним з перших самостійних заяв нового лідера, став заклик до розпуску органу Верховної Ради Чечено-Інгушетії (ВРЧІ), який виконав свою політичну задачу, прийняття Декларації про суверенітет і більше не відповідає статусу парламенту нової суверенної держави. Він заявив, що на перехідний період, владу на території Чечні бере в свої руки виконком Загальнонаціонального конгресу чеченського народу (ЗКЧН) [39, с. 28].

Націоналісти на чолі з Ярагі Мамадаєвим і головою вайнахської демократичної партії Зелімханом Яндарбієвим забезпечили обрання Дудаєва головою виконкому на другій сесії ЗКЧН 8 – 9 червня 1991 року. Керівники

Верховної Ради ЧІР (Чечено-Інгушетська Республіка) були оголошені і почалося фактичне створення паралельних органів влади. Одночасно під егідою ЗКЧН створювалися незаконні збройні формування, які готувалися до захоплення влади.

До серпня 1991 року Чечня була вже в тому стані, який можна назвати передреволюційним. Коли 19 серпня Державний Комітет з надзвичайного стану оголосив, що він взяв на себе всю владу на всьому просторі СРСР, створилися сприятливі умови для Дудаєва і його націоналістичного оточення, особливо тому, що Завгаєв і комуністичне керівництво республіки виявилось нездатним зайняти принципову позицію по відношенню до путчу.

У дні путчу ДКНС (Державний комітет надзвичайних ситуацій) 19 – 21 серпня 1991 року республіканське керівництво на чолі з Завгаєвим вичікувало, не проявляючи чітко свою позицію, що відразу ж позбавило його підтримки з боку російського керівництва. Виконком ЗКЧН, навпаки виступив в ролі центру консолідації опозиційних сил в ЧІР. Така позиція націонал-сепаратистів викликала схвалення і пряму підтримку з боку оточення Президента Росії Єльцина та Голови Верховної Ради Хасбулатова. Лідери демократичного крила прагнули використовувати регіональні еліти в боротьбі за владу [23, с. 44].

23 серпня 1991 р. в Грозний прибули Голова Комітету Верховної Ради Української РСР з питань законності, правопорядку і боротьби зі злочинністю генерал внутрішніх військ А. Аслаханов і заступник Голови Ради Міністрів Української РСР І. Гребешева. Разом з ними прибув С. Хаджиєв, який розглядався в російському керівництві як можливий наступник Д. Завгаєва. На проведеному екстремому засіданні Президії Верховної Ради Чечено-Інгушетії ці представники російського керівництва попередили Д. Завгаєва про неприпустимість застосування сили для розв'язання політичної кризи, чим фактично забезпечили перемогу Джохара Дудаєва [20, с. 128].

Обстановка в Чечено-Інгушетії різко загострилася. Виконком ЗКЧН (Загальнонаціональний Конгрес чеченського народу) очолив рух проти

партійно-радянського керівництва ЧІР, пізніше назване «чеченською революцією». Джохар Дудаєв своєчасно оцінив кон'юнктуру і використовував її для досягнення власних політичних цілей: він розгорнув атаку на ДКНС без зволікання і підняв проти нього всю міць мітингової стихії, перевівши потім атаку з ДКНС на Завгаєва і Верховну Раду Чечено-Інгушетії. Під приводом боротьби з прихильниками серпневого путчу у ході третьої сесії ЗКЧН 1 – 2 вересня 1991 року лідери виконкому на чолі з Дудаєвим домоглися прийняття рішення про позбавлення влади ВС ЧІАССР разом з його головою Завгаєвим і проголошення суверенної Чеченської Республіки Нохчи-Чо [18, с. 567].

Обстановка загострювалася внаслідок озброєння виконкомом своїх прихильників. Завгаєв вимагав від Москви прийняття жорстких заходів та розгону мітингувальників, але тільки 3 вересня Президія Верховної Ради РФ прийняла рішення про введення надзвичайного стану. У відповідь виконком приступив до формування зі своїх прихильників загонів національної гвардії. А вже на наступний день рішення Москви про надзвичайний стан було скасовано.

На початку вересня збройні загони ЗКЧН силою захопили будівлі радіо і телецентру, Верховної Ради і Ради міністрів ЧІР. 5 вересня Виконавчий комітет Конгресу оголосив нечинними на території Чечено-Інгушетії закони і постанови її Верховної Ради. З 6 вересня загони Національної гвардії Дудаєва штурмом взяли приміщення, де відбувалося засідання Верховної Ради ЧІР. Більше 40 депутатів парламенту були жорстоко побиті. Один з них – голова міськради Грозного Віталій Куценко, росіянин за національністю, був викинутий з вікна і загинув. Основним мотивом і гаслом розгону колишньої Верховної Ради республіки було звинувачення його голови Д. Завгаєва в підтримці серпневого путчу [22, с. 9].

10 вересня за дорученням президента Росії Б. Єльцина в Грозний прибула нова делегація, до складу якої входили держсекретар Г. Бурбуліс і міністр преси та інформації М. Полторанін. На думку Комісії Говорухіна їх метою була тиха зміна лідерів республіки. Коли пізніше в республіку прибув Руслан

Хасбулатов, була зібрана і фактично під його керівництвом пройшла остання сесія Верховної Ради Чечено-Інгушетії. Фактично, Завгаєва і його команду звинуватили в підтримці ДКНС і в проведенні політики, яка суперечить курсу Президента Російської Федерації на демократію і реформи. Будівля, де проходила сесія ВР, була оточена Національною гвардією конгресу. В умовах психологічного тиску депутати прийняли рішення про відставку Завгаєва з поста Голови Верховної Ради та саморозпуск самої Верховної Ради [19, с. 328].

Замість нього на перехідний період за згодою керівництва російського парламенту, а саме Р. Хасбулатова, з групи депутатів Верховної Ради Чечено-Інгушетії і представників ЗКЧН була утворена Тимчасова Вища Рада на чолі з Лечей Магомадовим. А. Куликов і С. Лембік пишуть: «Верховна Рада Росії визнала його в якості законного вищого органу влади на території республіки. Як з'ясувалося пізніше, це була одна з найнебезпечніших помилок, допущених федеральними властями при вирішенні чеченської проблеми» [58, с. 325].

Однак незабаром в Тимчасовій Раді стався розкол. Четверо прихильників групи Джохара Дудаєва видали від імені Ради ряд законів і постанов, які передбачали створення правової бази для діяльності виконкому ЗКЧН як верховного органу влади. Не відчуваючи протидії, група із чотирьох осіб у своїх діях пішла далі і оголосила про розділення Чечено-Інгушської Республіки на суверенну Чеченську Республіку і Інгушську Республіку в складі РРФСР.

5 жовтня зібралися сім членів Тимчасової Вищої Ради і більшістю голосів скасували ці рішення. У відповідь на це Виконком Конгресу розпустив Тимчасову Вищу Раду і взяв на себе функції революційного комітету на перехідний період з усією повнотою влади. Таким чином, Дудаєв, в повній мірі використавши допомогу федеральної влади, виконав свої завдання по захопленню влади [53, с. 74].

З метою утримання влади, Джохар Дудаєв використовує незаконні формування. 5 жовтня 1991 роки відбувається збройне захоплення будівлі КДБ. Діяльність МВС (Міністерство Внутрішніх Справ) республіки теж була паралізована. Ось як описують ситуацію в республіці російські історики Е. Паін

і А. Попов: «Виконавчий комітет ЗКЧН, взявши на себе функції управління республікою, видає нормативні акти, які, на їхню думку, спрямовані на побудову суверенної держави. Реакція на побудову державності, особливо методи її досягнення, отримують неоднозначну оцінку, серед різних верств населення, в результаті чого йде протиборство між ЗКЧН і іншими організаційними структурами. Реальною ж владою і силою володіє тільки ІК ЗКЧН. Будь-які спроби з боку російського керівництва, спрямовані на стабілізацію обстановки в республіці, розглядаються ЗКЧН як підрив демократичних процесів в ЧІР, продовження геноциду проти чеченського народу, а прийняті центром рішення щодо республіки оголошуються утиском декларації про суверенітет, вважаються незаконними, протиправними і не мають юридичної сили» [48, с. 24].

Створена за ініціативою Руслана Хасбулатова політична конструкція Тимчасової Верховної Ради провалилася. 6 жовтня 1991 року делегація на чолі з А. Руцьким зустрічалася в Грозному з Джохаром Дудаєвим. Але ця спроба досягти компромісу між виконкомом ЗКЧН і підпольною ВСС за посередництва російського центру закінчилися безрезультатно. Прагнучи остаточно вирішити на свою користь питання про владу, 8 жовтня Загальнонаціональний конгрес чеченського народу оголосив себе єдиною владою в республіці та ухвалив провести вибори президента і парламенту Чеченської республіки 27 жовтня.

8 жовтня 1991 року за ініціативою В. Руцького парламент РРФСР прийняв постанову «Про політичну ситуацію в ЧІР». В постанові йдеться про те, що «в республіці захоплені державні органи та їх співробітники, права і майно громадян в Чечено-Інгушської республіці знаходяться зростаючій небезпеці». Парламент РРФСР прийняв серію постанов, в одній з яких проголосив, що єдиним легітимним органом державної влади в республіці є Тимчасова Вища Рада; що всі незаконні збройні формування повинні 10 жовтня протягом доби здати зброю; що Тимчасова Вища Рада під головуванням Банді

Бахмадова зобов'язана вжити всі необхідні заходи для порядку і для стабілізації ситуації в Чечено-Інгушській республіці [56, с. 315].

24 жовтня Верховний Рада Української РСР (Радянська Соціалістична республіка) прийняла Постанову про скасування незаконно призначених виборів. Але у відповідь чеченські націонал-радикали заявили про ведення Росією агресивної політики по відношенню до суверенної держави і затвердили загальну мобілізацію чоловічого населення від 15 до 55 років та привели в бойову готовність Національну Гвардію.

Не дивлячись на дії російської влади, виконком ЗКЧН, спираючись на свої збройні формування, організував проведення виборів у встановлений термін. Реально вибори були проведені на 70 ділянках з 360. Російськомовне населення практично в них участі не брало. У виборах, за деякими оцінками, взяло участь 10 – 12 % виборців. Генерал Дудаєв набрав більше голосів, ніж два інших претенденти, і був проголошений президентом. Одночасно з виборами президента був обраний і парламент Чеченської Республіки. Вже 1 листопада був виданий указ Дудаєва «Про оголошення суверенітету Чеченської Республіки» [59, с. 277].

Вибори, проведені 27 жовтня, завершили державний переворот, який отримав у журналістів назву «чеченська революція». Таким чином, в Чечні була встановлена нова влада націоналістів які боролися за свою свободу, та домоглися поставленої мети.

Перемога сепаратистів в Грозному призвела до розпаду Чечено-Інгушської АРСР. Малгобекський, Назранівський і велика частина Сунженського району колишньої ЧІАССР утворили собою Республіку Інгушетія в складі Російської Федерації. Юридично Чечено-Інгушська АРСР припинила існування 10 грудня 1992 року. Під час осетино-інгушського конфлікту в листопаді 1992 року в Приміському районі Північної Осетії були введені російські війська. Відносини між Росією і Чечнею різко загострилися [49, с. 2].

В результаті Чечня стала фактично незалежною державою, але юридично не визнаною жодною країною. Республіка мала державну символіку – прапор, герб і гімн, органи влади – президента, парламент, уряд, світські суди. Передбачалося створення невеликих збройних сил, а також введення власної національної валюти – нахарія. Насправді, державна система ЧРІ (Чеченська Республіка Ічкерія) виявилася вкрай неефективною і в період 1991 – 1994 років стрімко криміналізувалася.

У 1992 – 1993 на території Чечні відбувалося понад 600 умисних вбивств. За період 1993 року в Грозненському відділенні Північно-Кавказької залізниці зазнали збройного нападу 559 поїздів з повним або частковим пограбуванням близько 4 тисячі вагонів і контейнерів на суму 11,5 мільярдів рублів. За 8 місяців в 1994 році було скоєно 120 збройних нападів, в результаті яких розграбовано 1156 вагонів і 527 контейнерів [54, с. 167].

У 1992 – 1994 році в результаті збройних нападів загинуло 26 залізничників. Критична ситуація змусила уряд Росії прийняти рішення про припинення наземного руху на території Чечні з жовтня 1994 року.

У 1993 році на Чечню було виділено 11,5 млрд рублів. Російська нафта до 1994 року продовжувала надходити в Чечню, при цьому вона не оплачувалася і перепродавали за кордон. Період правління Дудаєва характеризується етнічними чистками проти російського населення. Багато з них були змушені покинути Чечню, будучи вигнаними зі своїх будинків, кинувши або продавши квартири чеченцям за низькою ціною. Широка антиросійська пропаганда розпалювалася відповідною літературою, прямими образами і закликами з урядових трибун [47, с. 53].

Навесні 1993 року в ЧРІ різко загострилися протиріччя між президентом Дудаєвим і парламентом. 17 квітня 1993 року Дудаєв оголосив про розпуск парламенту, конституційного суду і МВС. 4 червня озброєні дудаєвці під командуванням Шаміля Басаєва захопили будівлю Грозненської міської ради, в якому проходили засідання парламенту і конституційного суду, таким чином, в ЧРІ стався державний переворот. У конституцію, прийняту в минулому році,

були внесені зміни, в республіці встановився режим особистої влади Дудаєва, який тривав до серпня 1994 року, коли парламенту були повернуті законодавчі повноваження.

Після державного перевороту 4 червня 1993 році в північних районах непідконтрольних уряду в Грозному, формується озброєна антидудаєвська опозиція, яка почала збройну боротьбу з режимом Дудаєва.

Першою опозиційною організацією був Комітет національного порядку (КНП), який провів кілька збройних акцій, але незабаром зазнав поразки і розпався. На зміну йому прийшов орган який отримав назву Тимчасова Рада Чеченської Республіки (ТРЧР), що проголосив себе єдиною законною владою на території Чечні [53, с. 106].

З літа 1994 року в Чечні розгорнулися бойові дії між вірними Дудаєву військами і силами опозиційної Тимчасової Ради. Збройні формування Дудаєва проводили наступальні операції на території Надтеречного і Урус-Мартанівського районів. Вони супроводжувалися значними втратами з обох сторін, застосовувалися танки, артилерія і міномети.

Сили сторін були приблизно рівні, і жодна з них не змогла взяти верх в боротьбі. Операцію спланував начальник Головного штабу Збройних Сил ЧРІ А. Масхадов. Командир загону опозиціонерів в Урус-Мартані Б.Гантаміров втратив від 5 до 34 чоловік убитими, за різними даними. В Аргуні у вересні 1994 року загін опозиційного польового командира Р. Лабазанова втратив 27 чоловік убитими [73, с. 50].

Опозиція, в свою чергу, 12 вересня і 15 жовтня 1994 року проводила наступальні акції в Грозному, але всякий раз відступала, не добившись вирішального успіху, хоча і не несла великих втрат. 26 листопада опозиціонери втретє безуспішно штурмували Грозний. При цьому в полон до прихильників Дудаєва потрапив ряд російських військовослужбовців, «які воювали на боці опозиції» за контрактом з Федеральною службою контррозвідки.

3.2. Воєнна кампанія кінця 1994 – середини 1996 року

Перша чеченська війна – це бойові дії між військами Росії і невизнаною Чеченською Республікою Ічкерія в Чечні і деяких населених пунктах сусідніх регіонів Північного Кавказу, на якій в 1991 році була проголошена Чеченська Республіка Ічкерія. Конфлікт і попередні події отримали свої наслідки: велика кількість жертв серед правоохоронців, опозиціонерів, та невинних громадян, також відзначалися факти етнічних чисток нечеченського населення в Чечні. Незважаючи на певні воєнні успіхи МВС Росії, підсумками цього конфлікту стали виведення російських підрозділів, масові руйнування і жертви, де-факто незалежність Чечні до Другої чеченської війни.

Силам Дудаєва дісталася значна кількість зброї: 2 пускові установки оперативно-тактичного ракетного комплексу, 111 навчально-тренувальних літаків Л-39 і 149 Л-29, три винищувача МіГ-17 і два винищувачі МіГ-15, шість літаків Ан-2 та два вертольоти Мі-8, 117 штук авіаційних ракет Р-23 і Р-24, 126 штук Р-60, близько 7 тис. авіаснарядів ГШ-23, 42 танка Т-62 і Т-72, 34 БМП-1 і БМП-2, 30 БТР-70 і БРДМ, 44 МТ-ЛБ, 942 автомобіля, 18 РСЗВ Град і більше 1000 снарядів до них, 139 артсистем, в тому числі 30 122-мм гаубиць Д-30 і 24 тис. снарядів до них, протитанкові гармати МТ-12, 5 ЗРК, 25 ЗУ різних типів, 88 ПЗРК, 105 шт. ЗУР С-75, 590 одиниць протитанкових засобів, в тому числі два ПТРК Конкурс, 24 комплексу ПТУР Фагот, 51 комплекс ПТУР Метис, 113 комплексів РПГ-7. Близько 50 тис. одиниць стрілецької зброї, понад 150 тис. гранат. 27 вагонів боєприпасів, 1620 ПММ, близько 10 тис. комплектів речового майна, 72 т продовольства; 90 т медичного майна [68, с. 53].

Ще до оголошення будь-якого рішення російської влади, 1 грудня, авіація завдала удару по аеродромах Калиновська і Ханкала і вивела з ладу всі літаки, що знаходилися в розпорядженні чеченських бойовиків.

11 грудня 1994 року президент Російської Федерації Борис Єльцин підписав Указ № 2169 «Про заходи щодо забезпечення законності, правопорядку і громадської безпеки на території Чеченської Республіки» [71, с. 124]. У той же день підрозділи Об'єднаного угруповання військ (ОГВ), що

складалися з частин Міністерства оборони та Внутрішніх військ МВС вступили на територію Чечні. Війська були розділені на три групи і входили з трьох різних сторін – із заходу (з Північної Осетії через Інгушетію), північного заходу (з Моздокського району Північної Осетії) і сходу (з території Дагестану).

Східне віськове угруповання було блоковане в Хасав'юртівському районі Дагестану місцевими жителями – чеченцями-аккінцями. Західна група також була блокована місцевими жителями і потрапила під обстріл біля села Борсуки, однак застосувавши силу, все ж прорвалася в Чечню. Найбільш успішно просувалася Моздокське угруповання, що вже 12 грудня підійшло до селища Долинський, розташованому в 10 км від Грозного. Поблизу Долинського російські війська зазнали обстрілу з ракетної артилерійської установки «Град» і потім вступили в бої за цей населений пункт.

Новий наступ підрозділів ОГВ почався 19 грудня. Владикавказське (західна) угруповання блокувало Грозний із західного напрямку, обійшовши Сунженський хребет. 20 грудня Моздокське (північно-західне) угруповання зайняло селище Долинський і заблокувало Грозний з північного заходу. Кизлярське (східне) угруповання блокувало Грозний зі сходу, а десантники 104 повітряно-десантного полку блокували місто з боку Аргунської ущелини. При цьому, південна частина Грозного виявилася не заблокована. Таким чином, в перші тижні війни, російські війська змогли практично без опору зайняти північні райони Чечні [58, с. 330].

Незважаючи на те, що Грозний як і раніше залишався заблокованим з південного боку, 31 грудня 1994 року розпочався штурм міста. У місто вступили близько 250 одиниць бронетехніки, вкрай вразливою у вуличних боях. Російські війська були погано підготовлені, між різними підрозділами не було налагоджено зв'язок та взаємодію, у багатьох солдат не було бойового досвіду. Війська мали застарілі плани міста в обмеженій кількості. Засоби зв'язку не були обладнані апаратурою закритого зв'язку, що дозволяло противнику перехоплювати переговори [73, с. 56].

Західне угруповання військ було зупинено, східне угруповання також відступило і не робило ніяких дій до 2 січня 1995 року. На північному напрямку 1-й і 2-й батальйони 131-ї окремої Майкопської мотострілецької бригади, у кількості понад 300 осіб, механізований батальйон і танкова рота 81-го Петракувського мотострілецького полку (10 танків), що знаходилися під командуванням генерала Пуліковського, дійшли до залізничного вокзалу і Президентського палацу. Сюди таємно були перекинуті «абхазський» і «мусульманський» батальйони чеченських бойовиків чисельністю понад 1000 осіб. Федеральні сили потрапили в оточення - втрати батальйонів Майкопської бригади склали 85 чоловік убитими і 72 зниклими безвісти, знищено 20 танків, понад 100 військовослужбовців потрапило в полон. Східне угруповання під командуванням генерала Рохліна також було оточене і загрузло в боях з підрозділами чеченських бойовиків [18, с. 579].

Російські війська змінили тактику – тепер замість масового застосування бронетехніки застосовували маневрені десантно-штурмові групи, підтримувані артилерією і авіацією. У Грозному зав'язалися запеклі вуличні бої. Два угруповання рушили до Президентського палацу та 9 січня зайняли будівлю нафтового інституту і грозненський аеропорт. До 19 січня ці угруповання зустрілися в центрі Грозного і захопили Президентський палац, але загони чеченських сепаратистів відійшли за річку Сунжа і зайняли оборону на площі «Минутка». Російські війська контролювали на той момент близько третини міста.

До початку лютого чисельність ОУВ (Об'єднаного угруповання військ) була підвищена до 70 000 чоловік. Новим командувачем ОУВ став генерал Анатолій Куликов. Лише 3 лютого 1995 року було утворене угруповання «Юг» і почалося здійснення плану по блокаді Грозного з південної сторони. До 9 лютого російські підрозділи вийшли на рубіж федеральної траси «Ростов-Баку» [31, с. 78].

13 лютого в станиці Слєпцовській (Інгушетія) пройшли переговори між командувачем ОУВ Анатолієм Куликовим і начальником Генерального штабу

Збройних сил ЧРІ Аслана Масхадова про укладання тимчасового перемир'я – сторони обмінялися списками військовополонених, також обом сторонам надавалася можливість вивезти загиблих і поранених з вулиць міста. Проте перемир'я порушувалося обома сторонами.

У 20-х числах лютого в місті, особливо, в південній частині тривали вуличні бої, але чеченські загони були позбавлені підтримки, що змусило поступово відступати з міста. 6 березня 1995 року загін бойовиків чеченського польового командира Шаміля Басаєва відступив з Чорноріччя – останнього району Грозного, що контролювався чеченцями, і місто остаточно перейшло під контроль російських військ. У Грозному була сформована проросійська адміністрація Чечні на чолі з Саламбеком Хаджієвим і Умаром Автурхановим. В результаті штурму Грозного місто було фактично знищено і перетворено в руїни [35, с. 83].

Після штурму Грозного головним завданням російських військ стало встановлення контролю над рівнинними районами республіки. Російська сторона почала вести активні переговори з населенням, переконуючи місцевих жителів виганяти бойовиків зі своїх населених пунктів. Разом з тим, російські підрозділи займали висоти над селищами і містами. Завдяки цьому, 15 – 23 березня було взято місто Аргун, 30 і 31 березня були взяті міста Шалі та Гудермес. Однак, загони бойовиків не були знищені і безперешкодно покидали населені пункти.

Незважаючи на це, в західних районах Чечні йшли локальні бої. 10 березня почалися бої за село Бамут. 7 – 8 квітня зведений загін МВС, що складається з Софрінської бригади внутрішніх військ і підтримуваний загонами СОБР і ОМОНу увійшов в село Самашки (Ачхой-Мартанівський район Чечні) і вступив в бій з силами бойовиків. Село обороняли понад 300 осіб, так званий «Абхазький батальйон» Шаміля Басаєва. Втрати бойовиків склали більше 100 чоловік, російські – 13 – 16 чоловік загиблими, 50 – 52 пораненими. В ході бою за Самашки загинуло безліч мирних жителів, і ця операція викликала великий

резонанс в російському суспільстві і посилила антиросійські настрої в Чечні [22, с. 53].

15 – 16 квітня розпочався вирішальний штурм Бамута – російським військам вдалося увійти в село і закріпитися на околицях. Однак, російські війська були змушені покинути село, так як тепер уже бойовики зайняли важливі висоти над селом, використовуючи старі ракетні шахти РВСН, розраховані на ведення ядерної війни і невразливі для російської авіації. Серія боїв за це село тривала до червня 1995 року, потім бої були припинені після терористичного акту в Будьоновську і поновилися в лютому 1996 року. До квітня 1995 року російськими військами була зайнята майже вся рівнинна територія Чечні і сепаратисти зробили упор на диверсійно-партизанські операції.

З 28 квітня по 11 травня 1995 року російська сторона оголосила про припинення бойових дій зі свого боку. Наступ відновився 12 травня. Удари російських військ припали на села Чірі-Юрт, що прикривав вхід в Аргунську ущелину і Сержень-Юрт, що знаходилося біля входу у Веденську ущелину. Незважаючи на значну перевагу в живій силі і техніці, російські війська загрузли в обороні противника. На те, щоб взяти Чірі-Юрт, генералу Шаманову знадобився тиждень обстрілів і бомбардувань [15, с. 159].

У цих умовах російське командування вирішило змінити напрямок удару – замість Шатоя на Ведено. Підрозділи чеченських бойовиків були скуті в Аргунській ущелині і 3 червня Ведено було взято російськими військами, а 12 червня було взято районні центри Шатой і Ножай-Юрт. Також, як і в рівнинних районах, силам чеченців не було завдано поразки і вони змогли піти з покинутих населених пунктів. Тому, ще під час «перемир'я», чеченські бойовики змогли перекинути значну частину своїх сил в північні райони.

Новим етапом у розвитку опозиційного конфлікту можна вважати терористичний акт з 14 по 19 червня 1995 року, у передмісті Ставропольського округу РФ. Опозиційна сторона вперше, в практиці опору чинній владі, використала метод терористичного нападу, для досягнення своїх політичних та

економічних цілей. Лідери терористичного акту обрали такий крок незважаючи на загальну правову та міжнародну заборону таких методів тиску [35, с. 43].

За словами тогочасних дослідників, такий зухвалий напад терористів на тилове місто Росії вразила не лише сучасників, а й вищу політичну еліту країни. Такі дії змусили генерала А. Кулікова та А. Волинського розпочати з бойовиками відкриті переговори. З комплексу усіх вимог можна виділити – заклик до припинення бойових дій, повне виведення військ з Республіки Ічкерія. Такі дії обох сторін поклали початок новому виду міжнародних відносин – епоху перспективного політичного тероризму та консенсусу [37, с. 95].

Події терористичного акту розгорталися досить швидко для обох сторін. Вже об 11:45 пролунав дзвінок до місцевого відділку Будьоновського МВВС (Міністерство внутрішніх справ Росії). Так мобільний пост міліції повідомив, що до міста наближаються два КАМАЗи, які супроводжують не зареєстровані міліцейські машини. Підозрілим автівкам була висунута вимога продемонструвати вміст КАМАЗів, однак, чеченці запевнили, що вантаж складається з тіл загиблих, що доправляються для поховання, і відмовили в огляді. Було запропоновано надати супровід вантажу, і для детальної перевірки направитись до відділку. Терористи охоче погодились, і до міста Будьоновська їх супроводжував міліцейський кортеж.

Під час свого інтерв'ю газеті «Комсомольська правда» лідер терористичного нападу Шаміль Басаєв, висловив свою точку зору на ці події: «В Будьоновську у нас знаходився розвідувально-диверсійний батальйон. Ми не збирались захоплювати Будьоновськ, у нас була інша мета. Ми прагнули дістатися до Москви, там трохи повоювати, і подивитися, як російська влада буде бомбити Москву. Але вся наша операція зірвалась через зажерливість постових гаїшників. У нас просто не вистачило грошей заплатити цьому посту. Через це вони причепилися до нас і запропонували проїхати у відділення міліції. Таким чином місто Будьоновськ опинилося у заручниках. За яку ціну ви

купували пости ДАІ ? Від 100 доларів на всіх до 5 тисяч рублів на людину» [19, с. 247].

Якщо розглядати обидва коментарі до ситуації, то можна проаналізувати позиції обох сторін. Сторона РФ не очікувала військових на території своєї держави, навіть на факт кортежу з вантажівок та міліцейських машин внутрішня служба безпеки не звертала уваги. Кортеж був зупинений вже неподалік лінії розмежування через банальну бюрократичну тяганину – відсутність документів, що дозволяють перевозити вантаж.

Однак, ця ситуація засвідчила, що терористичне угруповання чітко спланувало, та розробило свою операцію до найменших деталей. Свій багаж знань, щодо форм та методів роботи ДПС (дорожньо-постової служби) Ш. Басаєв використав у повному обсязі. Дані розвідки Ш. Басаєва дозволили проаналізувати настрої у штабі противника. Офіційна військова сторона РФ цю ситуацію прокоментувала так: «Чеченці вже ні на що не спроможні, їх війська розбиті, а польові командири ведуть війну лише завдяки важким природнім умовам в Кавказьких горах» [39, с. 26].

Ситуація з операцією бойовиків Ш. Басаєва розкрила той факт, що патріотично налаштованих громадян в Чечні досить багато, і вони здатні чинити опір федеративним силам. Для чеченської сторони, ця війна набула нової форми, російська сторона таку тактику охрестила партизанщиною в гірських умовах, що нагадувало військове протистояння в Афганістані.

Виходячи з таких коментарів, можна вважати, що Ш. Басаєв став засновником нового виду партизанської боротьби в тилівій частині території ворога. Оскільки такого методу не використовували до нього воюючі слабші опоненти, наприклад, афганці, в'єтконговці, чи моджахеди. До цього широко застосовувалися підкладання вибухівки, цей метод використовувала Ірландська республіканська армія, Курдська робітничка партія, чи Баскська ЕТА у Іспанії, але на захоплення міст, та диктування своїх умов ніхто з них не наважувався.

Загальну діяльність російських підрозділів Д. Дудаєв коментував таким чином: «Зовсім не захищений чеченський народ гине під ударами високоточних

ракет. В бій йде стратегічна авіація, ракетносії ядерної зброї, котрі використовувались при обстрілі Гудермесу» [41, с. 72]. Винахідник «віяльного бомбардування» пояснював використання авіації тим, що так було морально легше знищувати мирних людей цілими жилими кварталами, тому російські військові зробили головну ставку на авіацію».

Від авіаносних ракетних ударів гинули не лише звичайні громадяни, а страждали й родини очільників повстання. Сам Ш. Басаєв в результаті одного з авіанальотів втратив 11 чоловік рідні. Подальші військові дії в Будьоновську відбувалися вже за знайомим сценарієм для обох сторін. Діставшись до міського відділку міліції розпочалася масована перестрілка. В цій перестрілці перевага виявилася на боці терористів, оскільки табельній зброї міліціонерів вони співставили автомати, гранатомети, вибухівку. Майже відразу загинуло 8 міліціонерів, декількох вдалося взяти в полон, вони і в подальшому будуть слугувати заручниками. За близько 30 хвилин бою у відділку було отримано значну кількість жертв. На відділку бойовики не зупинилися і разом з заручниками рушили до центральної площі міста. Головною метою Ш. Басаєва стала організація супротиву силам РФ, оскільки з кожною годиною в місті їх ставало дедалі більше [8, с. 127].

У цій ситуації бойовикам довелося розділитися, одна частина угруповання контролювала заручників до центральної площі міста, а інша частина відправилася захоплювати адміністрацію міста та ринок. Основним завданням захоплення адміністрації стало підняття прапора Ічкерії, і вони його успішно виконали. З кожним захопленням будівель збільшувалася кількість заручників за рахунок працівників цих будівель. Вже на 15:00 кількість заручників становила 2,5 тисячі осіб, з ними бойовики рушили до міської лікарні, котра стала форпостом терористичного акту. Уже в лікарні кількість заручників збільшилася до 5000 тисяч, за рахунок хворих, що там знаходилися. Однак, влада РФ також не втрачала часу, і переправляла зі Ставрополя спец.війська, а з Москви та Санкт-Петербургу були направлені групи швидкого реагування [15, с. 204].

Цей період у терористичній операції лідер описує так: «Спочатку ми хотіли воювати у центрі міста, але лікарі виявились людьми честі та обов'язку: не зважаючи на бій, вони відвозили поранених, у тому числі й наших чоловік 20 до лікарні. І ми пішли до наших, інакше війська їх добиватимуть – в нас є такі факти.».

Будучи досвідченим військовим, Ш. Басаєв розумів, що незначна кількість його людей не зможуть довго чинити опір, оскільки російський спецназ переважав їх не тільки у кількісному складі, а й у досвіді та оперативності. Проаналізувавши ці факти, генерал розумів, що заручники не довго прослугують їх гарантією безпеки, зважаючи на те, що лікарня мала запаси продуктів, медикаментів, та був персонал, який міг швидко допомагати бійцям у випадку обстрілу.

Оскільки ситуація в Чечні отримала широкого розголосу, зарубіжні та місцеві ЗМІ (засоби масової інформації) почали пильно спостерігати за ходом терористичної операції. Широкого розголосу вимагали громадські організації, Необхідно сказати, що висвітлення в ЗМІ вимагали не лише громадські організації, міжнародні партнери, але й чеченці. Для утвердження своїх позицій, та для висвітлення позиції бойовиків, 14 червня Ш. Басаєв організував прес-конференцію для зацікавлених осіб [50, с. 337].

Однак, про власну безпеку у цих умовах лідер руху також подумав, та обрав напівпідвальне приміщення, як площадку для зустрічі. Не втрачаючи часу російська сторона готувалася до штурму лікарні, тому Ш. Басаєв у напівпідвальному приміщенні був захищений від куль. Під час прес-конференції були вперше озвучені цілі та завдання терористичного акту, а саме: нехай РФ веде війну на своєму плацдармі. На зустрічі пролунало питання причетності Д. Дудаєва та Р. Масхадова до цієї акції, відповідь Ш. Басаєва була категоричною – уряд ніякої причетності до цього немає, вся відповідальність покладена на чеченський народ [54, с. 294].

Для штурму російська сторона направила гарнізони спецпідрозділів та бронетехніку, повітряний простір зайняли бойові вертольоти Мі-24. У бойовій готовності спецпідрозділ «Альфа» всю ніч очікував наказу до штурму.

З іншого боку російське керівництво не виявляло бажання брати на себе таку відповідальність як життя заручників та персоналу лікарні, і проводити штурм. У складній ситуації вночі з 14 на 15 червня у Будьоновськ прибули віцепрем'єр В. Єгоров, міністр внутрішніх справ В. Єрін та директор ФСБ С. Степашин. Але й вони не віддавали наказ про штурм.

Події розгорталися за нестандартною програмою, тому посадові особи, що були направлені для врегулювання проблеми, не мали чіткого плану дій. Від 15 червня підрозділи ОМОН (Отряд милиции особого назначения) разом з міліцією займалися патрулюванням міста, основною метою було виявити та знешкодити терористів. Атмосфера в місті була напружена до максимуму, військовослужбовці почали страждати від панічних атак, страх, що терористи знаходяться і за територією лікарні призвів до паніки серед міліцейських загонів [51, с. 13].

Під час однієї з таких панічних атак, російський воєнний зупинив автомобіль журналістки Н. Аляхіної, яка в цей час працювала у німецькій службі радіо-новин РУФА, її автомобіль був детально перевірений, і без причин розстріляний із кулемата, сама журналістка також загинула від його рук. Офіційним поясненням став нервовий зрив у напруженій ситуації. Психологічні проблеми були цього дня виявлені і в інших військових. Так, військовослужбовець не втримав у руках гранату, що була снрядом до гранатомету, сам він загинув, і від цього загинула одна людина, ще дві отримали серйозні поранення. Ці військові виявилися на підпитку, нібито для знаття стресу [61, с. 90].

У місті П'ятигорськ до числа заручників потрапили парламентарі з рядів адміністрації міста. Прикривши свої тили новим поповненням заручників, терористи направились до Карачаєвська, де мали у своєму розпорядженні

вертольоти на яких відправились до лінії розмежування. Заручників залишили повністю неушкодженими.

Під час цих подій президент був відсутній у країні, оскільки у нього був офіційний візит до Канади, на його думку, для врегулювання ситуації достатньо буде повноважень прем'єр-міністра В. Чорномірдіна. На 15 червня ні громадяни, ні журналісти не очікували жодних дій від обох сторін, і більше того – штурму. По місту поширювалась інформація, що терористи та влада будуть вести переговори. Суспільство дійшло такого висновку, тому що В. Чорномірдин не був рішучим у своїх рішеннях, він радше б порадився спочатку з великою кількістю радників, і узгодив це з президентом. Самостійного рішення для врегулювання конфлікту, на думку оточуючого кола, він прийняти не міг, оскільки бойовики вимагали припинення військового конфлікту, повного виведення військ, та проголошення незалежності Ічкерії [61, с. 94].

Навіть на сьогоднішній день достеменно не відомо, хто став головним каталізатором подій ночі з 15-го на 16-е червня. Розпочався штурм захопленої лікарні. Діюча влада на протязі 10-ти днів не надавала офіційних пояснень подій, і лише 27 червня зам. міністр внутрішніх справ озвучив версію, що головний наказ віддав В. Чорномірдин [41, с. 119].

Офіційне пояснення цього штурму прозвучало так: «В ФСБ (Федеральна Служба Безпеки) почули заклики про допомогу, в лікарні з людей знущалися». В цей же час, лікар захопленої лікарні, В. Чепуріна, повністю заперечувала ці пояснення, оскільки вона проводила переговори з російською стороною на стороні терористів та заручників. Час для штурму обрали, з військової сторони вдало, пацієнти та лікарі відпочивали, у бойовиків приспана пильність.

Перед початком штурму у лікарні вимкнули світло, і розпочався захват груп «Альфа» та «Вега». Не зважаючи на дезінформацію, що ці підрозділи просунулися до першого поверху та підвалу, але все було інакше – на сторону терористів стали заручники. Від заручників пролунали заклики до російської сторони скласти зброю, припинити штурм. Керівник терористів Ш. Басаєв

розумів, що подільший опір понесе за собою масу людських жертв серед обох сторін. Жестом доброї волі від бойовиків став дозвіл лікарям вести переговори із військовими [42, с. 147].

Проблеми розпочалися на самому початку переговорного процесу. Перламентери на початковому етапі не змогли знайти керівництво операцією, був відсутній генерал, на пропускному пункті не було патрулю. У штабі знаходився лише В. Жиріновський, але у нього не було достатньо повноважень для віддавання наказу про припинення. Уповноваженим для вирішення таких питань мав стати Єгоров, але він не взяв на себе відповідальності.

Найбільшу роль у припиненні цієї бійні зіграли самі офіцери. Вони віддали наказ про припинення вогню, про відхід, оскільки в разі перемоги вони будуть на лаврах, але у випадку масової загибелі заручників їх звинуватять у цьому.

Чеченська сторона пішла на значні поступки та відпустила дітей та жінок. Під час розмови колишніх заручників з журналістами виявилось, що мотиви бойовиків були близькими для заручників, відбулося порозуміння. Заручники одноголосно у всіх смертях звинувачували російських військових, керівництво штурму. Зі свого боку, люди говорили, що терористи були людяними, допомагали переховуватися від куль, та навіть віддавали свої пайки дітям та жінкам, при потребі допомагали лікарям з пораненими. Психолог А Кашпіровський по закінченню діалогу з колишніми заручниками підвів підсумок: «Мене вразило, що заручники горою стоять за чеченців. Вони доводять, що чеченці їх захищали. У заручників після штурму з'явився тваринний страх перед російськими солдатами [56, с. 176].

Інформація про постраждалих була досить суперечною: російська сторона оголосила про загибель сорока терористів та трьох бійців «Альфа», але заручники та терористи стверджували про загиблих чотирьох бійців Ш. Басаєва. Саме сторона терористів першою повідомила про смерть близько трьох десятків заручників в результаті штурму. Для підтвердження своєї позиції Ш. Басаєв дав дозвіл забрати тіла загинувших для передачі рідним та

поховання. Безпрецедентною рисою цієї ситуації стало взаєморозуміння між бойовиками та жертвами, їх мотивація та цілі спонукали заручників взяти зброю в руки та боротися на стороні бойовиків. Провальний маневр зі штурмов спонукав російську сторону сісти за стіл переговорів з терористами. Було вирішено йти шляхом мирного врегулювання [67, с. 96].

З огляду на позицію РФ сторона опонентів обирає єдиний вірний шлях поведінки. Надається повний доступ до приміщення лікарні, в першу чергу журналістам, потім представникам Державної Думи. Метою такої співпраці стає правдиве висвітлення подій у лікарні, стан здоров'я заручників, моральний стан самих терористів. Такі дії допомогли спростувати міфи про тортури над заручниками, добивання поранених.

Для подальшого врегулювання ситуації з лідером терористів зв'язався В. Черномирдін, з глибокими переконаннями, що повтору штурму не буде, хоча ці переконання не були сприйняті на віру, бійці постійно знаходилися у бойовій готовності. Позитивним сигналом стало налагодження контакту з В. Черномирдіним, як представником влади, хоча ні президент, ні прем'єр-міністр участі у переговорах так і не приймали, навіть не з'явилися у місті.

До переговорного процесу приєдналися декілька депутатів та правозахисник С.Ковальов, вони перейняли на себе функції парламентарів. Разом з Ш. Басаєвим вони о 10 ранку провели загальний огляд лікарні, поспілкувалися з полоненими. Ця команда розробила проект урегулювання ситуації. О 10 ранку після дослідження лікарні та розмов з заручниками, депутати і Ш. Басаєв сіли розробляти проект улагодження конфлікту, їм знадобилося близько години для погодження його, основною ціллю плану стало припинення військових дій на території Чечні [65, с. 10].

В історії вивчення терористичних акцій такий фінал став справжнім проривом у врегулюванні таких конфліктів. Залишилося останнє – закріпити результат на папері. Однак, вже через годину до лікарні знову була направлена бронетехніка. Сторона Ш. Басаєва повторно зв'язалася з прем'єром, та почала вимагати офіційного підтвердження домовленостей, озвучити гарантії їх

виконання. Дізнавшись про стягування техніки лідер бойовиків прервав спілкування з В. Черномирдіним [42, с. 69].

Поява БТР (Бронетранспортер) була несподіваною навіть для російського керівництва. Керівництву РФ довелося з'ясувати, звідки ця техніка, хто її направив, для заручників це був важкий час, оскільки люди боялися штурму. Через півгодини переговорів БТР покинув територію лікарні, а В. Черномирдін озвучив на телебаченні умови протоколу, зачитав гарантії, пообіцяв припинити військову кампанію на території Чечні відразу після звільнення полонених. Для лідерів терористичного акту це стало справжньою перемогою на політичній арені.

У період з 13:30 до 14:15 відбулося дві телефонні розмови Ш.Басаєва та В. Черномирдіна, під час цього спілкування була узгоджена процедура обміну заручників, розроблений маршрут відходу бойовиків з лікарні до Чечні. Залишатися без гарантій для себе терористи не могли, тому домовилися на заміну заручників добровольцями, які склалися з депутатів, та частково преси. Для врегулювання подальших дій С.Ковальов та Ш. Басаєв обговорили детально подальші кроки по виконанню зобов'язань обох сторін, було розроблено план передачі заручників. Зі свого боку, преса висунула вимогу в повному доступі до інформації, визвітлення процесу передачі заручників. Міністерство оборони РФ розуміло, що преса на стороні заручників, а вони на стороні бойовиків. Було досягнуто чітких домовленостей: разом з терористами залишилися 150 полонених, майже всі були добровольцями. Використовуючи їх, як щит, вони сідають до автобусів, що надала сторона РФ. Їх маршрут простягався до селища Ведено у Чечні [33, с. 52].

У російської сторони було заборонено – не переслідувати автобуси з терористами до повного звільнення полонених. До автобусів «Ікарус» Ш. Басаєв особисто направляв бойовиків з полоненими, саджали їх по схемі: декілька журналістів, депутат та 18 заручників. Поруч із бойовиком з гранатами та атоматом, сидів заручник. Унікальним цей терористичний акт став ще й тому, що бойовики покидаючи лікарню просили щирого вибачення у лікарів та

полонених: «У нас не було іншого виходу, інакше ця війна ніколи б не закінчилась» [57, с. 18]. Це вибачення поклало кінець Будьоновській операції, та завдяки політичним маневрам не завдало значних людських жертв.

Як тільки колона автобусів рушила з місця, уряд РФ почав оправдовуватися за свою м'яку позицію по відношенню до терористів їх мирною політикою, миролюбством, не бажанням масових людських жертв. Мирну політику російська сторона також приписала собі, приховуючи справжні мотиви захоплення лікарні. З пояснень цієї ситуації В. Черномирдіна: «Ніяких компромісів з Д. Дудаєвим та його воєнізованими формуваннями бути не може. Переговорний процес розпочнеться завдяки чіткому формуванню нашої позиції. Його метою є призупинення бойових дій, початок відбудови народного господарства, життя в республіці має увійти в нормальне русло, чеченський народ повинен спокійно готуватися до проведення демократичних виборів. Він повинен сам вирішити свою долю – і вирішить!» [44, с. 132].

Маневрування в сторону РФ проявилось в замовчуванні того, що чеченська сторона вже обрала свого президента та уряд демократичним шляхом, і саме цю позицію відстоюють чеченці. Подальша політика адміністрації президента була спрямована на приховування подій у Будьоновську, приховування фактів, які могли б використати сили Ш. Басаєва. У цей час колона з автобусами йшла шляхом до Ведено, але не коротким шляхом, а для перестрашування – найдовшим через Нефтекумск та Хасавюрт. Це було вигідно і федеральній стороні, оскільки бойовики не продемонстрували всій країні свій терористичний успіх.

Під час зупинки біля Хасав'юрта відбулися ще одні переговори, в яких лідер терористів уточнив у сторони опонента гарантії безпеки розуміючи, що на відкритій місцевості зруйнувати автобуси не складає жодної проблеми. Але військове керівництво таких гарантій не наважилось надати, ситуацію підігрівала преса, котра транслювала думку про те, що в автобусах люди знаходяться добровільно. Вже 20 червня близько восьмої години вечора колона

автобусів прибула у Зандак, в якому терористи відпустили утримуваних. Люди зустрічали терористів як місцевих героїв [66].

Наступного дня в Грозному розпочався переговорний процес. Від сторони Чечні були присутні Аслан Масхадов, Ширвані Басаєв, російську сторону представили В. Михайлов та А. Куліков. Переговорний процес був надважкий. Було визнано, що на території Чечні дійсно тривають військові дії.

Переговорний процес закінчився 30 липня підписанням військової угоди про припинення вогню, виведення збройного контингенту з Чечні, вивізка від важкої артилерії, обмін полоненими по системі «всіх на всіх». Всі ці позитивні зрушення були досягнені лише завдяки терористичним діям загону Ш. Басаєва. Він використав у своїх цілях нестійку позицію російського соціуму по відношенню до ситуації у Чечні, в майбутньому війська федерації будуть діяти з терористами жорстоко та рішуче. Загони «Альфа» зупинила позиція терористів, заклик до миру, і щира підтримка бойовиків заручниками, жодний інший теракт не отримав такого відклику в суспільстві.

9 січня 1996 загін бойовиків чисельністю 256 чоловік під командуванням польових командирів Салмана Радусєва, Турпал-Алі Атгерієва і Хункар-Паш Ісрапілова здійснив рейд на місто Кизляр (Республіка Дагестан). Спочатку метою чеченьких бойовиків була російська вертолітна база і склад зброї. Терористи знищили два транспортних вертольоти Мі-8 і взяли кілька заручників, що охороняли базу військовослужбовців. До міста стали підтягуватися російські військові і правоохоронні органи, тому терористи захопили лікарню і пологовий будинок, зігнавши туди ще близько 3000 мирних жителів. Цього разу російська влада не стали віддавати наказ на штурм лікарні, щоб не посилювати антиросійські настрої в Дагестані [71, с. 130].

В ході переговорів вдалося домовитися про надання бойовикам автобуси до кордону з Чечнею в обмін на звільнення заручників, яких передбачалося висадити біля самого кордону. 10 січня колона з бойовиками і заручниками рушила до кордону. Коли стало ясно, що терористи підуть в Чечню, автобусна колона були зупинена попереджувальними пострілами. Скориставшись

замішанням російського керівництва, бойовики захопили село Первомайське, роззброївши місцевий міліцейський блокпост [36, с. 72].

З 11 по 14 січня проходили переговори, 15 – 18 січня відбувся невдалий штурм села. Паралельно зі штурмом Первомайського, 16 січня 1996 в турецькому порту Трабзон група чеченців захопила пасажирський теплохід «Авразія» з погрозами розстрілювати заручників, якщо штурм Первомайського не буде припинений. Після дводенних переговорів терористи здалися турецькій владі. 18 січня під покровом ночі бойовики прорвали оточення і пішли в Чечню. Втрати російської сторони, за офіційними даними, склали 78 чоловік загиблими і кілька сотень пораненими [48, с. 29].

6 березня 1996 року загони бойовиків атакували з різних напрямків контрольований російськими військами Грозний. Бойовики захопили Старопромисловський район міста, блокували і обстрілювали російські КПП і блокпости. Незважаючи на те, що Грозний залишився під контролем російських збройних сил, чеченці захопили з собою запаси продовольства, медикаментів і боєприпасів.

Втрати російської сторони за офіційними даними склали 70 чоловік убитими і 259 пораненими. 16 квітня 1996 року колона 245-го мотострілецького полку збройних сил РФ, що рухалася в Шатой потрапила в засідку в Аргунській ущелині біля села Яришмарди. Операцією керував польовий командир Хаттаб. Бойовики підбили головний і замикає колону машини, таким чином колона виявилася заблокована і зазнала значних втрат.

21 квітня 1996 року російський літак АВАКС А-50, на якому було встановлено обладнання для пеленга сигналу супутникового телефону, отримав наказ на зліт. Одночасно з цим в район села Гехи-Чу виїхав кортеж Дудаєва. Розгорнувши свій телефон, Дудаєв зв'язався з Костянтином Боровим. У цей момент сигнал з телефону був перехоплений, і два штурмовики Су-25 піднялися в повітря. Коли літаки досягли мети, по кортежу було випущено дві ракети, одна з яких потрапила прямо в ціль. Незважаючи на ліквідацію Дудаєва, остаточне взяття населених пунктів Гойське, Старий Ачхой, Бамут, Шалі, війна

стала приймати затяжний характер. В умовах намічених президентських виборів російське керівництво вирішило в черговий раз піти на переговори з чеченськими бойовиками [36, с. 105].

27 – 28 травня в Москві пройшла зустріч російської і ічкерійської делегацій, яку очолював Зелімхан Яндарбієв, на якій вдалося домовитися про перемир'я з 1 червня 1996 року і обмін полоненими.

10 червня в Назрані, республіка Інгущетія, в ході чергового етапу переговорів було досягнуто згоду про виведення російських військ з території Чечні, за винятком двох бригад, роззброєння чеченських бойових загонів, проведення вільних демократичних виборів. Питання про статус республіки тимчасово відклали. Але укладені угоди порушувалися обома сторонами, зокрема, російська сторона не поспішала виводити свої війська, а чеченський польовий командир Руслан Хайхороев взяв на себе відповідальність за вибух рейсового автобуса в Нальчику [44, с. 134].

3 липня 1996 року діючий президент Російської Федерації Борис Єльцин був переобраний на пост президента. Новий секретар Ради Безпеки Олександр Лебідь оголосив про відновлення бойових дій проти бойовиків.

Вже 9 липня, після російського ультиматуму, бойові дії поновилися – авіація завдала ударів по базах бойовиків в гірських Шатойському, Веденському і Ножай-Юртівському районах.

6 серпня 1996 року загопи чеченських бойовиків чисельністю від 850 до 2000 людей знову атакували Грозний. Вони не ставили собі за мету захоплення міста, ними були блоковані адміністративні будівлі в центрі міста, а також обстрілювали блокпости і КПП. Російський гарнізон під командуванням генерала Пуліковського, незважаючи на значну перевагу в живій силі і техніці не зміг утримати місто. Одночасно зі штурмом Грозного бойовики захопили міста Гудермес і Аргун. Я вважаю, що саме поразка російських військ в Грозному призвела до підписання Хасав'юртівських угод про припинення вогню [45, с. 57].

31 серпня 1996 року представниками Росії (голова Ради Безпеки Олександр Лебідь) і Ічкерії (Аслан Масхадов) в місті Хасав'юрті (Республіка Дагестан) було підписано угоди про перемир'я. Російські війська повністю виводилися з Чечні, а рішення про статус республіки було відкладено до 31 грудня 2001 року.

3.3. Миротворчі ініціативи та діяльність гуманітарних організацій по закінченню збройного конфлікту

З 15 грудня 1994 року в зоні конфлікту почала діяти «Місія Уповноваженого з прав людини на Північному Кавказі», до складу якої увійшли депутати Державної Думи РФ і представник «Меморіалу» [33, с. 58].

31 грудня 1994 року, напередодні штурму Грозного російськими військами, Сергій Ковальов в складі групи депутатів Держдуми і журналістів вів переговори з чеченськими бойовиками і парламентаріями в президентському палаці в Грозному. Коли почався штурм і на площі перед палацом почали горіти російські танки і БТР, цивільні особи сховалися в підвалі президентського палацу, незабаром там стали з'являтися поранені і полонені російські солдати.

Кореспондент Данила Гальперовіч згадував, що Ковальов, будучи в ставці Джохара Дудаєва серед бойовиків, весь час знаходився в кімнаті підвалу, яка була обладнана армійськими радіостанціями, пропонував російським танкістам спокійний вихід з міста, якщо ті позначать маршрут» [2, с. 152].

За словами журналістки Галини Ковальської, «після того, як їм показали палаючі російські танки в центрі міста, Сергій Ковальов взяв рацію і по ній звернувся до російських військовослужбовців із закликом здаватися в полон. За це Ковальова потім оголосять «зрадником». Його буде лаяти міністр оборони Павло Грачов і недобрим словом згадає у своїй книзі генерал Трошев. «Однак в той момент всі ми, включаючи Ковальова, бачили одне: наші хлопці даремно горять в танках. Полон – єдина для них можливість вціліти».

У січні 1995 року Держдума прийняла проект постанови, в якому його діяльність в Чечні визнали незадовільною. У березні 1995 року Державна дума відсторонила Ковальова з посади Уповноваженого з прав людини в Росії, на думку газети «Коммерсант», саме за його висловлювання проти війни в Чечні [11, с. 182].

У складі «місії Ковальова» в зону конфлікту виїжджали представники різних неурядових організацій, депутати, журналісти. Місія займалася збором інформації про те, що відбувається на війні, займалася розшуком зниклих безвісти і полонених, сприяла звільненню російських військовослужбовців, що потрапили в полон до чеченських бойовиків. Наприклад, газета «Коммерсант» повідомляла, що під час облоги російськими військами селища Бамут, чеченський командир Руслан Хайхароев обіцяв страчувати п'ять полонених після кожного обстрілу селища з боку російських військ, але під впливом Сергія Ковальова, який брав участь в переговорах з польовими командирами, Хайхароев відмовився від своїх намірів [12, с. 2].

Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) з початку конфлікту розгорнув широку програму надання допомоги постраждалим, забезпечивши в перші місяці війни більше 250 000 вимушених переселенців продуктовими посилками, ковдрами, засобами гігієни і теплим одягом.

У лютому 1995 року в Грозному з 120 000 тисяч жителів 70 000 тисяч повністю залежали від допомоги МКЧХ. У Грозному водопровід і каналізація були повністю зруйновані, і МКЧХ спішно приступив до організації постачання міста питною водою. Влітку 1995 року щодня близько 750 000 літрів хлорованої води в розрахунку на 100 000 жителів доставлялося в автоцистернах, в 50 пунктів по всьому Грозному.

За 1996 рік було вироблено понад 230 мільйонів літрів питної води для жителів Північного Кавказу. У Грозному і інших містах Чечні були відкриті безкоштовні їдальні, в яких щодня гарячою їжею забезпечувалися 7 000 осіб. Більше 70 000 школярів в Чечні отримали від МКЧХ книги і шкільне письмове приладдя [14, с. 12].

За 1995 – 1996 роки МКЧХ здійснив ряд програм допомоги постраждалим в результаті збройного конфлікту. Його делегати відвідали близько 700 осіб, затриманих федеральними силами і чеченськими бойовиками в 25 місцях ув'язнення в самій Чечні і сусідніх регіонах, доставили адресатам понад 50 000 листів на бланках послання Червоного Хреста, які стали єдиною можливістю для розлучених сімей налагодити контакти один з одним, так як всі види зв'язку були недоступні.

МКЧХ надав медикаменти і медичні матеріали 75 госпіталям і медичним установам в Чечні, Північній Осетії, Інгушетії і Дагестані, брав участь у відновленні і забезпеченні медикаментами лікарень в Грозному, Аргуні, Гудермесі, Шалі, Урус-Мартані і Шатое, надавав регулярну допомогу будинкам інвалідів та дитячим притулком [21, с. 56].

Восени 1996 року в селищі Нові Атаги МКЧХ обладнав і відкрив госпіталь для жертв війни. За три місяці роботи госпіталь прийняв понад 320 осіб, амбулаторну допомогу отримали 1700 осіб, було вироблено майже шістьсот хірургічних операцій.

17 грудня 1996 року в госпіталь було скоєно збройний напад, в результаті якого загинуло шість його іноземних співробітників. Після цього МКЧХ був змушений відкликати іноземних співробітників з Чечні [20, с. 279].

У квітні 1995 році американський фахівець з гуманітарних операцій Фредерік Кьюні разом з двома російськими лікарями Російського товариства Червоного Хреста і перекладачем займався організацією гуманітарної допомоги в Чечні. Фредерік Кьюні намагався домовитися про перемир'я, але він пропав без вісті. Є підстави вважати, що Кьюні і його російські соратники були захоплені чеченськими бойовиками і розстріляні за наказом Резвана Елбієва, одного з керівників контррозвідки Джохара Дудаєва, оскільки їх прийняли за російських агентів. Є версія, що це стало результатом провокації російських спецслужб, які таким чином розправилися з Кьюні руками чеченців.

Також, різні жіночі рухи, «Солдатські матері», «Біла хустка», «Жінки Дону», вели роботу з військовослужбовцями – учасниками бойових операцій,

звільненими військовополоненими, пораненими, іншими категоріями постраждалих в ході військових дій [55, с. 132].

Підсумком війни стало підписання Хасав'юртівських угод і виведення російських військ. Чечня знову стала де-факто незалежною, але де-юре невизнаним жодною країною світу державою. Зруйновані будинки і села не відновлюються, економіка – виключно кримінальна, втім, кримінальна вона була не тільки в Чечні, так, за твердженням колишнього депутата Костянтина Борового, відкати в будівельному бізнесі, під час Першої чеченської війни, доходили до 80 % від суми договору.

Через етнічні чистки і бойовії дії Чечню покинуло практично все нечеченське населення. У республіці почалася міжвоєнна криза і зростання ваххабізму, який в подальшому призвів до вторгнення в Дагестан, а потім і до початку Другої чеченської війни.

За даними, оприлюдненими штабом ОУВ, втрати російських військ склали 4103 чоловік убитими, 1231 – пропали безвісти, 19 794 поранених. За даними А. Масхадова, начальника штабу чеченських підрозділів під час першої чеченської кампанії, втрати російської армії в ході першої чеченської війни склали не менше 27 000 чоловік убитими і до 80 000 пораненими [69, с. 192].

За даними комітету руху «Солдатські матері», втрати склали не менше 14 000 чоловік убитими. Однак слід враховувати, що дані комітету солдатських матерів включають в себе тільки втрати солдат-строковиків, без урахування втрат військовослужбовців-контрактників, бійців спеціальних підрозділів.

Втрати чеченських бойовиків, згідно за даними російської сторони склали 17 400 осіб. За даними чеченської сторони, втрати не перевищили 3000 осіб убитими. Число втрат мирного населення точно невідомо – за оцінкою правозахисної організації «Меморіал» вони складають 35 – 40 тисяч чоловік убитими. За даними деяких неурядових організацій втрати мирного населення можуть досягати 200 тисяч убитими [70, с. 133].

На думку деяких аналітиків помилковою виявилася стратегія Джохара Дудаєва, який добивався повноцінної незалежності в її європейському

розумінні з усіма атрибутами державності. Це виявилось нездійсненою задачею.

Очевидно, що треба було обрати інший варіант – незалежність де-факто і залежність де-юре. У ті часи Росія охоче сприйняла б будь-які зовнішні жести лояльності з боку чеченців, навіть якби вони не мали жодного реального наповнення. Чечня могла б спокійно добувати свою нафту, отримувати фінансову «данину» з Москви та експортувати у російські міста свою організовану злочинність, що забезпечило б ще одне додаткове джерело прибутку. Це усе частково втілив в життя Рамзан Кадіров, проте він, як видається, занадто загрався у гру під умовною назвою «кремлівський падишах та його вірний кавказький нукер» і вже зовсім даремно втрутився в україно-російську війну на боці агресора.

ВИСНОВКИ

У сучасній російській періодичній пресі розглядалися історичні передумови і причини виникнення російсько-чеченського конфлікту і силове протистояння федерального Центру і Чеченської Республіки Ічкерія на основі аналізу історичних, економічних особливостей чеченського суспільства в 90-і роки ХХ століття. Пропонувався також аналіз історії російсько-чеченських відносин і соціально-політичних перетворень після розпаду СРСР. У результаті розгляду комплексу історичних джерел можна зробити наступні висновки.

Якщо розглядати позицію ЗМІ по відношенню до військової кампанії в Першій чеченській війні, то вона була вкрай негативною. Була розгорнута масштабна інформаційна кампанія для збільшення суспільної підтримки, щодо дій влади у Чечні. Так чи інакше, періодичним виданням довелося при висвітленні цієї проблеми озвучувати позиції обох сторін. Для незаангажованої подачі інформації залучалися різні друковані видання та дослідники, почалось широке вивчення витоків конфлікту.

У передвоєнний період в економічній ситуації в Чечні спостерігалися значні складнощі. Зважаючи на значний рівень безробіття, молодь намагалася задіяти свій трудовий потенціал у сільськогосподарській галузі. Нажаль, сільське господарство не могло забезпечити усіх бажаючих роботою, хоча російське населення без проблем отримувало стабільну роботу в будь-яких сферах. Велика кількість молоді займалися пошуком роботи в інших регіонах. На ряду з цими проблемами, виникають екологічні та політичні. Гостро повстають дискусії соціальної справедливості.

Під час воєнної кампанії 1994 – 1996 років без житла залишилася значна кількість чеченського населення, багато людей отримали «військовий синдром». До загальних екологічних проблем додалося поширення інфекцій, та туберкульозу, що погіршило післявоєнну ситуацію в країні. Виявлено стійку тенденцію до погіршення епідеміологічної ситуації.

Події військової кампанії 1994 – 1996 поклали початок і терористичним акціям. Від так, відболося захоплення лікарні. Цей терористичний акт продемонстрував інший бік війни – заручники підтримали терористів, та виступили на їх захист. В подальшому російські історики та публіцисти пояснять цю ситуацію як «стокгольмський синдром».

В результаті складних переговорів 31 серпня 1996 року представники сторін підписали Хасав'юртський мирний договір. Російські війська були виведені з Чечні, але статус держави так і не був встановлений. З одного боку, утворилася окрема держава зі своїм президентом, прапором, гімном, інституціями, з другого боку – інші держави та РФ не визнали незалежність Чечні.

Якщо розглядати правові, і морально-етичні моменти, то загальну оцінку досить важко озвучити. Безпрецедентні вимоги терористів – мир для Чеченської Республіки. Нажаль, і дії терористів були прямо протилежні, першу кров пролили бойовики, що вистрелили в державних службовців, та почали свої дії з тилу РФ. Після таких дій переговорний процес був значно ускладнений.

Миротворчі пропозиції періоду Першої чеченської війни були замінені іншими суспільно значущими ініціативами, протестами проти порушення прав людини в Чечні, засудженням терактів, мітинги за покращення екології, вимогою ліквідувати кримінальну зону. Більшість видань перестали писати про жорстокість російської армії, зосередивши увагу на жорстокості сепаратистів, які називаються переважно терористами. Не тільки в офіційних або спеціалізованих військових виданнях з'явилися матеріали на підтримку російської армії. Посилився патріотично-державницький і етнонаціональний напрямок у пресі.

За підсумками можна сказати, що діяльність «Абхазького батальйону» поклав початок «нової ери», адже власними діями започаткував процеси постійної зміни державних засад. Для врегулювання конфлікту, уряду РФ довелося піти на певні поступки для збереження людських життів, оскільки у

загабелі заручників звинуватили російських військових, а терористи, котрі благають про мир, стали національними героями.

Одночасно періодичні видання все менше стали сприйматися як транслятори об'єктивної істини, посилювалося їх сприйняття в суспільній свідомості в якості заангажованих каналів впливу на населення. Дзеркало періодичної преси відображало перипетії конфлікту і громадських настроїв в різних ракурсах і аспектах, а також, певною мірою, конструювало громадську думку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абазатов М. А. Чечено-Ингушская АССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. Грозный : Чеч. – Инг. кн. изд-во, 1973. 242 с.
2. Абашидзе А. Х. Национальные меньшинства и право на самоопределение (международно-правовые проблемы) // Этнографическое обозрение. 1995. № 2. С. 148 – 158.
3. Абубакаров Т. Т. Режим Джохара Дудаева: Правда и вымысел: Записки дудаевского министра экономики и финансов. Москва : ИНСАН, 1998. 192 с.
4. Авторханов А. Г. Империя Кремля: Советский тип колониализма. Вильнюс : АО Московского объединения избирателей, 1990. 240 с.
5. Авторханов А. Г. Убийство чечено-ингушского народа: Народоубийство в СССР. Грозный : Издательство «Серло», 1993. 47 с.
6. Аманжолова Д. А. Изучение национальной политики // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. Москва : АИРО – XX, 1996. 464 с.
7. Амелин В. В. Вызовы мобилизованной этничности: Конфликты в истории советской и постсоветской государственности. Москва : Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, 1997. 320 с.
8. Амелько А. Н. Россия – Чечня: перспективы урегулирования конфликта // Южнороссийское обозрение Центра системных региональных исследований и прогнозирования И.П.П.К при РГУ. Ростов-на-Дону : изд-во, СКНЦ.ВШ, 2004. 160 с.
9. Анцелевич Г. О. Міжнародне публічне право. Київ : Алерта, 2005. 424 с.
10. Артимишин Павло Початок військової кампанії у Чечні: бачення політичного та медійного середовища в Україні // Наукові записки: Серія «Історія». С. 141 – 145.
11. Базалук Олег Теория войны и мира. Геофилософия Европы. Киев : МФКО, 2016. 246 с.

12. Баранец В. Н., Герасименко С. Г. О характере наших потерь в Чечне // Комсомольская правда в Украине. 2000. No 6. 14 – 21 января. 5 с.
13. Баранец В. Н. Война – серьезная работа // Комсомольская правда в Украине. 1999. No 150. 17 августа. 3 с.
14. Басханова М. С. Э. Чечня: общественное мнение в условиях этнополитического конфликта / Отв. ред. В. В. Черноус, // Южнороссийское обозрение Центра системных региональных исследований и прогнозирования. И.П.П.К при РГУ. Ростов-на-Дону : изд-во, СКНЦ,ВШ, 2004. 19 с.
15. Броневский С. М. Исторические выписки о сношениях России с Персией, Грузией и вообще с горскими народами, на Кавказе обитающими, со времен Ивана Васильевича донныне. Санкт-Петербург : Центр «Петербургское востоковедение», 1996. 232 с.
16. Бугай Н. Ф. «Л. Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию ...», Москва : «АИРО-XX», 1995. 248 с.
17. Вагапов Я. С. Сарматы и вайнахи. Грозный : Книга, 1990. 125 с.
18. Вооруженные конфликты на Северном Кавказе (1920 – 2000 г.г.) // Россия в войнах XX века: статистическое исследование. Москва : «ОЛМА – ПРЕСС», 2001. С. 565 – 586.
19. Гаджиев К. С. Геополитика Кавказа. Москва : Международные отношения, 2001. 463 с.
20. Гакаев Д. Д. Очерки политической истории Чечни (XX век). В двух частях. Москва : ЧКЦ, 1997. 437 с.
21. Гакаев Д. Д. Чеченский кризис: истоки, итоги, перспективы. В двух частях. Москва : ЧКЦ, 1999. 128 с.
22. Ганнушкина С. А. «О положении жителей Чечни в Российской Федерации: июнь 2004 г. – июнь 2005 г.». Москва : ПЦ «МЕМОРИАЛ», 2005. С. 8 – 60.
23. Горлов А. Г. Криминальный режим: Чечня, 1991–1995 гг.: Факты, документы, свидетельства. Москва : Кодекс, 1995. 96 с

24. Данлоп Дж. Россия и Чечня: история противоборства. Корни сепаратистского конфликта. Москва : Р. Валент, 2001. 232 с.
25. Договор о мире и принципах взаимоотношений между Российской Федерацией и Чеченской Республикой Ичкерия от 12 мая 1997 года // Российская газета. 1997. № 97 [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://base.garant.ru/10201015/>.
26. Додонов Роман Закономірності розгортання збройних конфліктів наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть // Вісник Донецького національного університету. Серія філософські науки. № 1, 2016. С. 84 – 93.
27. Донец П. Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации: научный статус, понятийный аппарат, языковой и неязыковой аспекты, вопросы этики и дидактики. Харьков : Штрих, 2001. 386 с.
28. Ельцин Б. Н. Записки президента: размышления, воспоминания, впечатления. Москва : РОССПЭН, 2008. 375 с.
29. Євтушенко А. О. Чеченская война // Комсомольская правда в Украине. 1999. № 134. 22 июля. С. 60 – 80.
30. Єрємін Аскольд Грозний – під контролем «федералів». Війна йде в гори // Високий замок. 2000. № 28. 5 – 6 лютого. С. 1 – 2.
31. Замковой В. И. Терроризм – глобальная проблема современности // Москва : Институт международного права и экономики, 1996. 86 с.
32. Зам'ятін В. М. Дивну війну закінчено? // День. 1999. № 155. 26 серпня. С. 77 – 81.
33. Зам'ятін В. М. Після Дагестану знову Чечня // День (Київ). 1999. № 177. 25 вересня. С. 50 – 58.
34. Ильясов Л. М. Чеченская республика и чеченцы: История и современность. Москва : Наука, 2006. С. 176 – 185.
35. Кадыров А-Х. Мы возродим Чеченскую Республику. Москва : Вагриус, 2001. 162 с.

36. Корнева Т. Р. Исламський чинник у міжнаціональних конфліктах. Москва : Наука, 2004. 118 с.
37. Костюкевич Валерій Росія знищує Чечню // День. 2000. № 51. 23 березня. С. 88 – 101.
38. Коцур В. І. Конфлікт у Чечні та його вплив на міжнародне становище Російської Федерації // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. Праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 2. С. 90 – 95.
39. Кречет П. В. Кто расскажет правду о Чечне? // Комсомольская правда в Украине. 2000. № 28. 15 февраля. С. 25 – 41.
40. Крючков В. І. Я был только председатель КГБ [Електронний ресурс] // Газета, 2003. 19 січня. Режим доступа : www.gzt.ru/.
41. Кузнецов В. А. «Введение в кавказоведение». Владикавказ : ИПП им. В. А. Гассиева, 2004. 184 с.
42. Куликов А. С., Лембик С. А. Чеченский узел. Хроника вооруженного конфликта 1994 – 1996 гг. Москва : «Дом педагогики», 2000. 194 с.
43. Кургинян Сергей, Солохин Вадим, Подкопаева Мария Суверенитет и пиратство // Чеченский кризис: испытание на государственность. М Наука, 1995. 43 с.
44. Лавер О. Г. Про людські втрати в російсько-чеченських війнах 1994 – 2007 років. Науковий вісник УжНУ. Серія: Історія. Ужгород : УжНУ. Вип. 21. 2008. С. 129 – 135.
45. Макаренко А. І. Символічне насильство як інструмент російської політики в Чечні // Наукові записки. Том 160. Політичні науки. НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Том 160. Політичні науки. С. 54 – 59.
46. Могильницький Б. Г. Введение в методологию истории. Москва : Высш. шк., 1989. 178 с.
47. Мурзаев Т. М. Чеченская республика. Органы власти и политические силы. ИСПИ, 1995. 69 с.

48. Паин Э. А., Попов А. А. Чеченская политика России с 1991 по 1994 гг. // *Мировая экономика и международные отношения*, 1995. № 5 С. 19 – 32.
49. Паин Э. А., Попов А. А. Российская политика в Чечне: 2. Криминальный режим // *Известия*. 1995. 7 февраля. No 24 (24383). 4 с.
50. Перепелиця Г. М. Конфлікти у посткомуністичному світі. Київ : Фоліант, 2003. 431 с.
51. Печенев В. А. Нотатки про вихід з чеченської кризи. «Свобода думки». 1996р. № 5. 18 с.
52. Портников В. В. Близкий Кавказ / В. Портников // *День*. – 1999. – No 169. – 15 вересня. С. 23 – 29.
53. Рамазанов С. П. Кризис в российской историографии начала XX века. Часть 1. Постановка и попытка решения проблемы. Волгоград : Изд-во Волгоградского государственного университета, 1999. 144 с.
54. Россия Чечня: цепь ошибок и преступлений / сост.: О. П. Орлов, А. В. Черкасов. Москва : Звенья, 1998. 398 с.
55. Садулаев Герман Прыжок волка. Очерки политической истории Чечни от Хазарского каганата до наших дней. Москва : Альпина нон-фикшн, 2012. 210 с.
56. Северный Кавказ в составе Российской империи / под редакцией А. И. Миллера. Москва : Новое литературное обозрение, 2007. 460 с.
57. Семіков О. В. Локальні та регіональні конфлікти: загроза миру. Київ : Знання, 2007. 20 с.
58. Силаев Н. Ю. Хронический кризис. Почему буксует политическое урегулирование в Чечне // *Кавказский сборник*. Т. 3 (35). Москва : НП ИД «Русская панорама», 2006. С. 316 – 334.
59. Тишков В. А., Беляева Е. Л., Марченко Г. В. Чеченский кризис. Москва : Изд-во ЦКСИИМ, 1995. 330 с.
60. Тишков В. А. Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны). Москва : Наука, 2001. 552 с.

61. Тюрюканова Елена «Трудовая миграция из стран СНГ и новые практики эксплуатации труда» // «Международная миграция населения: Каир +10. Россия и современный мир». Выпуск 12. Москва : «МАКС-пресс», 2004. С. 85 – 105.
62. Указ президента Российской Федерации от 23 сентября 1999 г. N 1255 «О мерах по повышению эффективности контртеррористических операций на территории Северо-Кавказского региона Российской Федерации» [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/acts/bank/14427>.
63. Указ президента Российской Федерации от 20 ноября 1994 г. № 2137 «О мероприятиях по восстановлению конституционной законности и правопорядка на территории Чеченской республики» [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/acts/bank/14431>.
64. Указ президента Российской Федерации от 9 декабря 1994 г. N 2166 «О мерах по пресечению деятельности незаконных вооруженных формирований на территории Чеченской республики и в зоне Осетино-ингушского конфликта» [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/acts/bank/7312>.
65. Фурман Дмитрий .Самый трудный народ для России // Чечня и Россия: Общества и государства. Москва : Права человека, 1999. С. 5 – 17.
66. Хасавюртовские соглашения от 31 августа 1996 года // Независимая газета. 1996, №163 [Электронный ресурс]. Режим доступа : https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%B2%D1%8E%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D1%81%D0%BE%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%BE%D1%82_31.08.1996.
67. Хизриев Х.А. Кавказцы против Тимура. Грозный : Изд-во «Книга», 1992. 170 с.

68. Чеченский кризис: аналитическое обозрение / авт. кол.: проф. В. А. Тишков, Е. Л. Беляева, Г. В. Марченко. Москва : ЦКСИиМ, 1995. 73 с.
69. Чечня. Жизнь на войне: науч. изд. / сост.: Т. Локшина, А. Мнацаканян, В. Пахоменко, А. Черкасов; Центр содействия проведению исследований проблем гражданского общества «Демос». Москва : Демос, 2007. 248 с.
70. Чугаев С. К. Тлеющий конфликт выгоден и Москве, и Грозному // Комсомольская правда в Украине (Киев). 1999. No 134. 22 июля. С. 132 – 134.
71. Шкляр Л. Є. Політика війни як спосіб існування російських імперій ХХ – початку ХХІ століть // Суспільно-політичні процеси. 2 – 3(6 – 7). 2017. С. 115 – 134.
72. Юшенков С. Н. Война в Чечне и проблемы российской государственности и демократии. Москва : РАГС. 1995. 7 с.
73. Якушев Д. В. «Чечня и Чеченцы. Социально-этнографический очерк» // «Коммунист», 28 октября 2002. С. 48 – 59.